

Prikazi i osvrti

Vojna krajina u suvremenoj historiografiji. Zbornik radova s međunarodnim sudjelovanjem, ur. Drago ROKSANDIĆ i Vedran MUIĆ (Zagreb: FF Press - Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 2021). 436 str. ISBN 978-953-175-559-7.

Ovaj zbornik objavljen je kao 12. svezak Biblioteke Desničini susreti Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Predgovor zborniku ističe da je „izvorna jezgra“ zbornika bio ciklus javnih predavanja „Vojna krajina u suvremenoj historiografiji“, koji se održavao između veljače i lipnja 2012. kao dio nastave i znanstveno-istraživačkog rada (projekt *Triplex confinium*) baziranog na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod vodstvom prof. dr. sc. Drage Roksandića. U predgovoru zborniku pod naslovom „Novosti i/ili novine o Vojnoj krajini u suvremenoj historiografiji?“ (1-11) Roksandić daje sumarni pregled glavnih kretanja vojnokrajiške historiografije „u nas“. Primjećuje da su neke od tema koje smatra ključnima za povijest Vojne krajine naišle na malen interes istraživača, primjerice pitanje utjecaja vojnokrajiškog sustava na refeudalizaciju i na usporan društveno-ekonomski razvoj velikog dijela Hrvatske, te njegova nasilna priroda. Naglašavajući ovo zadnje autor veoma dramatično citira jedan svoj vlastiti rad: „... povijest Vojne krajine doživljam kao povijest sistema represivnog obesčovječenja, kao povijest uzaludnog žrtvovanja, kao povijest služništva, laži i

mržnje ...“. Teško je ne primijetiti veoma različit ton od većine hrvatskih istraživača koji danas Vojnu krajinu ne doživljavaju ni približno tako negativno, zamjerajući joj otvoreno tek da je stoljećima odvajala dijelove Hrvatske od vlasti bana i Sabora, a redom priznajući njene zasluge u suzbijanju osmanskih provala. Kritika habsburških civilizacijskih teokovina kod nas danas je **iznimno** rijetka, pa njegov *vox clamantis ex deserto* time dobiva na važnosti. Zanimljivo je da kao iznimno važan čimbenik u razvoju suvremene vojnokrajiške historiografije – shvaćene od strane autora kao izučavanje višeograničja (*multiple border studies*) – Roksandić ističe Međuakademijski odbor za proučavanje povijesti vojnih krajina u jugoslavenskim zemljama novog vijeka, čiji je inicijator, naglašava, bio 1983. bosansko-srpski akademik Vaso Čubrilović (napomenuo bih da je riječ o utjecajnom povjesničaru, ali i iznimno kontroverznoj povijesnoj ličnosti). U SR Hrvatskoj je iste godine bio osnovan Odbor za povijest Vojne krajine JAZU, a od 1990-ih važnu ulogu u istraživanjima habsburško-osmansko-mletačkog višeograničja između Drave i Jadrana, može se zaključiti iz Roksandićeva uvida, imat će njegov međunarodni projekt *Triplex Confinium*.

Nakon uvida slijedi cjelina od tri rada pod naslovom *Povratak izvorima – k novim spoznajama* posvećena evaluaciji pojedinih skupina historijskih izvora za povijest Vojne granice. U ovoj zborničkoj cjelini nalaze se sljedeći članci: Mirela Slukan Altić, „Kartografski izvori za povijest vojnokrajiških utvrda u vrijeme habsburške i francuske uprave“ (15-28); Željko Holjevac, „Povijesti krajiških pu-

kovnija: domašaji i poticaji“ (29-44) i Marina Bregovac Pisk, „Josip Jelačić i njegovi serežani u likovnim djelima vezanima uz 1848. i 1849. (odabir iz Zbirke slika i grafika Hrvatskog povijesnog muzeja)“ (45-60). U svom radu Mirela Slukan Altić daje pregled kartografskih vrela o razvoju vojnokrajških utvrđenja na području hrvatskih zemalja između 16. i 19. stoljeća, s osobitim naglaskom na okolnosti izrade fortifikacijskih planova. Autorica koristi kao primjer habsburške i francuske fortifikacijske planove za Hrvatsku Kostajnicu u razdoblju 1736-1813. Željko Holjevac u svom članku razmatra povijesne radove o vojnokrajškim pukovnijama (*Regimentsgeschichten*) koje u 19. stoljeću počinju pisati uglavnom časnici koji su vodili upravne odjele u pojedinim regimentama. Neka su od ovih djela pisanih na njemačkom jeziku već objavljena nedugo po nastanku, dok su druga ostala u rukopisu. Ona su inicijalno imala za cilj njegovanje ratničkog duha, vojnih tradicija i uspjeha pojedinih jedinica. Njihova djela su se u duhu vremena fokusirala na vojne kampanje dotičnih pukovnija i djela istaknutih pojedinaca, ali se moglo naći i drugih vrijednih podataka, kazuje Holjevac, poput statističkih koji su preuzeti iz pukovnijske birokracije. Autor zaključuje da su ove pukovnijske monografije važni izvori za povijest Vojne granice, posebno one nastale prije njena ukidanja, a neke od njih su u posljednje vrijeme doživjele (re)izdanja i prijevode na hrvatski jezik te kritičku nadopunu uz korištenje arhivskih vrela. Rad Marine Bregovac Pisk bavi se litografijama iz Zbirke slika i grafika Hrvatskog povijesnog muzeja koje prikazuju bana Josipa Jelačića i njegove vojnokrajške postrojbe serežana u revolucionarnim godinama 1848. i 1849. Autorica analizira često karikaturalno intonirane listove Carla Goebela, Josefa Heickea, Ferenc Kollarža, Franza Xavera Zaldera, Anastasa Jovanovića te djela Franza

Schrotzberga i Josefa Kriehubera, koji sadrže spomenute motive. Upravo ovi litografski prikazi postali su najprepoznatljiviji prikazi Hrvata u onodobnoj Europi, stvorivši na osnovi relativno malobrojnih serežana, egzotično odjevene banove vojne pratnje, stereotipne i često nerealne reprezentacije o vojnokrajškim vojnicima. Autorica ukazuje da je i sam Jelačić pothranjivao ovakve percepcije odijevajući se u modne kombinacije koje su uključivale motive iz serežanskih odora koje su odisale orijentalnim utjecajem.

Sljedeća zbornička cjelina naslovljena je *Od preglednih uvida ka kritičkim vrednovanjima* i sadrži radove Gorana Vasina i Nenada Ninkovića „Istoriografija u Srbiji o Vojnoj granici (1991 – 2020)“ (61-74) i Gorana Vasina „Srpska Vojvodina u revoluciji 1848 – 1849.“ (75-94). Vasin i Ninković u svom radu zaključuju da je vojnokrajška historiografija u Srbiji započela u pravom smislu te riječ tek u međuratnom periodu s radovima Dušana J. Popovića (posebno njegova monografija *Vojvodina*). Važan doprinos nakon Drugoga svjetskog rata dao je srpski akademik Slavko Gavrilović, koji je objavio velik korpus građe o Vojnoj granici u Hrvatskoj iz bečkih arhiva, a objavio je i niz članaka, uključujući i one o zbivanjima 1848. i 1849. na području današnje Vojvodine. Vojnokrajškom poviješću bavio se i čitav niz drugih istraživača (npr. Vojin Dabić, Ivana Spasović itd.) do raspada Jugoslavije, a tijekom 1990-ih dolazi do stagnacije i prekida komunikacije među istraživačima. Intezivnija istraživanja započinju opet u posljednja dva desetljeća, pri čemu je najaktivniji Odsek za istoriju Univerziteta u Novom Sadu. U nastavku, u članku posvećenom zbivanjima 1848. i 1849. u Vojvodini, Goran Vasin ističe da je Srpska Vojvodina bila formirana kao dio procesa koji su bili povezani s rješavanjem nacionalnog pitanja u Habsbur-

škoj Monarhiji. Ideja srpske autonomije u Ugarskoj može se pratiti od kraja 17. stoljeća u političkom djelovanju srpskih elita, a u revolucionarnim zbivanjima sredinom 19. stoljeća ova je tendencija naišla na svoje prvo utjelovljenje, koje je čak neko vrijeme bilo sankcionirano od strane Beča. U članku se daje čitljiv pregled političkih zbivanja u godinama 1848. i 1849. Autor ističe konfuznost i složenost konteksta u kojem je djelovao pokret za osnivanje Srpske Vojvodine u tim godinama, a ne propušta spomenuti i teško pitanje teritorija ove tvorevine, zbog čega je dolazilo do pucanja savezništva s Hrvatima i sukoba ili tendencija sukoba s Mađarima, Nijemcima i Rumunjima.

Sljedeća, najveća, cjelina u zborniku nazvana je *Spoznajni pomaci* i sadrži članke: Géza Pállfy, „Obrana Habsburške Monarhije od Turaka u 16. stoljeću“ (95-124); Andrej Hozjan, „Gute Botschaft ist halbe Victori. Špijonaža in kontraobveščevalno delovanje na Slavonski vojni krajini v 16. stoletju“ (125-154); Ivan Jurišić, „Hildburghausenove reforme u Karlovačkom generalatu (1737. – 1749.)“ (155-212); Alexander Buczynski, „Jozefinska reforma Vojne krajine 1787.“ (213-224); Drago Roksanđić, „‘Istine’ u Karlovcu 1848. godine (prema intimnom dnevniku Dragojle Jarnević) (225-244); Dalibor Vrgoč, „Tko je bio hrvatski krajiški časnik S. S. K.?“ (245-262). Géza Pállfy u svom članku sumira recentna saznanja mađarske historiografije o obrani od osmanske opasnosti i vojnoj kartografiji u 16. stoljeću, no pored toga pokušava dati i osnovne prethodne spoznaje koje su na ovom području ostvarene u ranijem razdoblju u Mađarskoj, ali i šire. Autor zaključuje da je širenje Osmanskog Carstva na ugarskom i hrvatskom povijesnom prostoru iniciralo razvoj izgradnje tvrđava, vojne kartografije i drugih vojnih aktivnosti na području Habsburške Mo-

narhije, što on opisuje kao vojnu revoluciju. Kao jedan od ključnih trenutaka ove revolucije Pállfy izdvaja osnivanje bečkog Dvorskog ratnog vijeća 1556., posebnog tijela posvećenog vojnim i upravnim poslovima vezanima za obranu od Osmanskoga Carstva, a zatim je na granici prema Osmanlijama od Podunavlja do istočnojadranske obale uslijedila primjena najnovijih fortifikacijskih i vojno-kartografskih spoznaja uz angažman postrojbi naoružanih modernim vatrenim oružjem. Također, Pállfy tvrdi da su u 16. stoljeću takve inovacije mogle polučiti samo djelomičan uspjeh jer je Osmansko Carstvo bilo vojno i gospodarski nadmoćno u odnosu na Habsburšku Monarhiju. Albert Hozjan priredio je studiju o rijetko proučavanom pitanju obavještajnih i protuobavještajnih djelatnosti – uključujući i dvostruku špijunažu – u vojnokrajiškom kontekstu. On se u ovom radu na temelju arhivskih istraživanja u Beču i Grazu fokusira na Slavonsku krajinu u 16. stoljeću, posebno na razdoblje između 1547. i 1555. Bavi se problematikom pronalaska i unajmljivanja obavještajaca na Slavonskoj krajini, njihovom djelatnošću, opasnostima koje su im prijetile i načinom na koji su nagrađivani. U radu se Hozjan oslanja na rad povjesničara Franza Otta Rotha, koji se bavio ovom tematikom u ranom novom vijeku u austrijskim zemljama. Upozorava da se i osmanska strana oslanjala na brojne špijune u ovom razdoblju. Prema arhivskim podacima koji govore o razdoblju između 1547. i 1555., habsburška strana u Krajevini Slavoniji raspolagala je nizom špijuna u Ugarskoj, ali i na području osmanske, tj. današnje Slavonije (Đakovo, Požega, Valpovo, Osijek) te u Bosni (Banja Luka). Autor naglašava ulogu Vlaha kao špijuna za habsburšku stranu na osmanskom teritoriju. Također, postojala je i mreža čuvara, nadglednika granice, koja je obavještavala o kretanjima neprijatelja. Podaci o osmanskoj strani dobivani

su od prebjega (posebno Vlaha i uskoka) i od zarobljenika. Ukazuje se da su habsburške vlasti ponekad bile izložene dvostrukoj igri nekih (kršćanskih) prebjega iz Osmanskog Carstva, koji su to činili, kako piše Hozjan, zbog materijalne koristi, ali i zbog pritiska i prijetnji osmanskih vlasti. Članak Ivana Jurišića donosi dio njegove do sada neobjavljene doktorske disertacije o reformama u Karlovačkom generalatu između 1737. i 1749. koja je obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1999. Autor ovdje analizira reforme koje je u tom razdoblju i na tom području provodio princ Sachsen-Hildburghausen. Ističe da su njegove reforme bile temelj vojnokrajškog upravnog i društvenog sustava sve do demilitarizacije i inkorporiranja Vojne granice u Bansku Hrvatsku u drugoj polovici 19. stoljeća. Sachsen-Hildburghausen je zajedno s drugim vojnokrajškim reformatorima (Khevenhullerom, Cordovom, Engelshofenom i Serbellonijem) pridonio konsolidaciji apsolutizma habsburškog Dvora i Dvorskog ratnog vijeća. Alexander Buczynski posvetio se u svom radu reformama Josipa II. u vojnokrajškom kontekstu. Autor upozorava kako se ovaj habsburški vladar obično smatra neuspješnim reformatorom, koji je napustivši koncilijantnu politiku svoje majke kraljice Marije Terezije pokušao „brzopleto“ provesti svoje naume o reorganizaciji Monarhije, među njima i na području Vojne krajine, prvenstveno uvođenjem kantonalnog sustava. Buczynski upozorava da je njegov kantonalni sustav, uveden krajem 1787., nadživio njegovu vladavinu gotovo deset godina, ali je na kraju, kao i njegovi drugi reformski pothvati, napušten 1800. Jozefinska reforma vojnokrajškog sustava imala je za cilj gospodarski napredak graničarske populacije i u praksi je značila odvajanje vojne od civilne, kantonalne vlasti. Prema autoru, glavni promotor ove reforme bio je časnik Johan Georg Genevne, no

ukazuje se kako je vladar bio pragmatičan u osiguravanju svojih reformskih ciljeva te je balansirao između zagovornika i protivnika reformi u Vojnoj krajini. Suurednik zbornika Drago Roksandić autor je i članka koji se bavi odjecima zbivanja 1848. u intimnom dnevniku karlovačke pućanke i književnice hrvatskog ilirizma Dragoje Jarnević. Riječ je o sada već dobro poznatom dnevniku koji je Dragojla Jarnević vodila između 1833. i 1873. Roksandić kroz zapise ove – zbog pućkog porijekla i ženskog roda marginalne – promatračice pokušava dočarati političku kulturu i mentalitet karlovačke svakodnevice 1848. Analizirani su zapisi Dragoje Jarnević o samoj sebi, političkoj situaciji u Beču i Hrvatskoj, političkim stavovima njenih sugrađana, njen odnos prema vojnicima iz Vojne krajine i Srbima, itd. Dalibor Vrgoč napisao je zadnji članak iz ove cjeline. Riječ je o bio-bibliografskoj studiji koja govori o do sada поближе nepoznatom autoru i vojnokrajškom časniku koji se u drugoj polovici 19. stoljeća javljao u različitim tiskovinama pod pseudonimom (S. S. K. i S. S. Kirinski). Vrgoč uvidom u katalog pseudonima Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža identificira ovog autora kao Stjepana Šašića (Stjepan pl. Šašić-Kirinski, 1822. – 1895.), koji je na hrvatski preveo priručnik o suvremenoj vojnoj obuci (*Nova ratna služba c. kr. vojske*, 1871), a autor je i nekoliko političko-povijesnih i polemičkih radova.

Posljednja zbornička cjelina, posvećena teorijskim i metodološkim inovacijama koje bi mogle biti od pomoći vojnokrajškoj historiografiji, nazvana je *Novi pristupi, novi problemi* i sadrži dva rada: Hannes Grandits, Béatrice von Hirschhausen, Claudia Kraft, Dietmar Müller i Thomas Serrier (u suradnji s Karin Casanova), „Fantomske granice: novo promišljanje prostora i aktera u vremenu“ (263-286) te Hrvoje Petrić, „O vojnokrajškim prostorima i Malom

ledenom dobu – od Spörerova do Maunderova minimuma (odabrani aspekti)“ (287-301). Grandits i suradnici u svom radu – točnije planu istraživanja – pokušavaju unutar znanstvenog diskursa promovirati pojam fantomskih granica s ciljem refleksivnog interdisciplinarnog istraživanja „konstrukcije i reprodukcije regionalnih razlika na primjeru Srednjoistočne Europe“. Ovi autori definiraju fantomske granice kao prijašnje uglavnom političke granice ili teritorijalne podjele koje i nakon svojeg institucionalnog ukidanja nastavljaju oblikovati prostor, tj. konstruirati i reproducirati regionalne razlike. Granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva na prostoru ističu se kao školski primjer takvih fantomskih granica, pri čemu autori naglašavaju da promišljanje i istraživanje „perzistentnosti“ povijesnih tragova u regionalnim posebnostima nije novost sama po sebi. Autori ističu da je pojam fantomskih granica heuristička metafora koja omogućuje preispitivanje regionalnih razlika nadilazeći klasične narative regionalne povijesti. Ipak, Grandits i suradnici naglašavaju da pojam fantomskih granica ne smije služiti racionalizaciji imperijalnih nostalgija ili iredentističkih ciljeva. Članak Hrvoja Petrića pak upozna nas sa spoznajama međunarodnih istraživanja o klimatskim varijacijama u ranonovovjekovnom razdoblju, koje bi eventualno mogle biti primijenjene i za izučavanje povijesti Vojne krajine. Autor naglašava da je krajem srednjega vijeka nastupilo globalno zahlađenje klime (Spörerov minimum, poznato i kao Malo ledeno doba, cca. 1460 – cca. 1550), za koje se naglašava da se poklapa s periodom intenzivnih migracija na zapadnobalkanskom području, ali i počecima vojnokrajškog sustava. Nakon gotovo stoljetnog toplijeg međuciklusa, uslijedio je novi hladniji period (Maunderov minimum, cca. 1645. – 1715). Petrić daje (iz literature i nekih izvora) neke povijesne, preteži-

to anegdotalne, meteorološke podatke za pojedine lokacije na hrvatskim i susjednim područjima, koji bi mogli korespondirati sa saznanjima o globalnim ili europskim klimatskim varijacijama, no ipak se ograđuje navodeći da nije moguće utvrditi koliko su spomenuti hladniji ciklusi (minimumi) bili izraženi na prostorima koje je obuhvaća Vojna krajina. Također želi da znamo da Malo ledeno doba nije predstavljalo period ujednačenog zahlađenja.

Izvan zborničkih cjelina i pri kraju zbornika nalazi se veoma opsežna „Selektivna vojnokrajška bibliografija“ (303-412) Vedrana Muića, koja donosi 2036 „pažljivo probranih“ bibliografskih jedinica. Autoru bibliografije doista treba čestitati na velikom trudu, no ostaje dojam da su mogla biti uvrštena mnoga druga djela i radovi. Potom slijede „Kazalo imena“ (413-425) Samante Paronić te „Kazalo mjesta“ (426-436) Vedrana Muića. Upravo ova dva zadnja priloga daju dodatnu vrijednost ovom zborniku, budući da kod nas još uvijek nije uobičajeno objaviti kazala u zborničkim izdanjima.

Mišljenja sam da je ovaj opsežni i dobro opremljeni zbornik brojem i raznolikošću suradnika vrlo korektno ostvario cilj objavljivanja – upoznati javnost s recentnim kretanjima i doimetima u istraživanju vojnokrajške povijesti. Knjiga bi mogla biti sjajno polazište za nekoga tko se želi upoznati s ovom tematikom i traži izdanje koje bi ga upoznao s trendovima, literaturom i glavnim izvorima. Naposljetku, treba čestitati urednicima na okupljanju velikog broja najistaknutijih trenutno aktivnih istraživača vojnokrajške povijesti u Hrvatskoj i susjednim zemljama. Dovoljno se prostora dalo etabliranim istraživačima, kako „seniorima“ tako i onima srednje generacije, a prisutni su i mladi autori.

Dino Mujadžević

Vojin S. DABIĆ: *Mala Vlaška (Parva Walachia) – Prilog istoriji srpskog naroda u Slavoniji od XVI do XVIII veka* (Novi Sad: Matica srpska, 2020). 236 str. ISBN 978-86-7946-323-4.

Matica srpska je 2000. posmrtno objavila nedovršenu knjigu Vojina S. Dabića *Mala Vlaška (Parva Walachia) – Prilog istoriji srpskog naroda u Slavoniji od XVI do XVIII veka*. Knjiga se sastoji od četiri poglavlja: *Tursko krajšite u Slavoniji* (str. 17-74), *Bečki rat (1683-1699): Osvajanje i uključivanje turske Slavonije u sastav Habzburške Monarhije* (str. 75-117), *Slobodni i zavisni seljaci* (str. 118-162) i *Poreski sistem i agrarni odnosi* (str. 163-196). Knjiga, nažalost, nema zaključak jer ju autor nije uspio završiti, preminuvši prije njezinog dovršetka. Autor je ovu knjigu najavio u drugoj knjizi (*Vojna krajina. Kalovački generalat (1530-1746)*) (Beograd: Sveti Arhijerejski sinod SPC, 2000) trilogije koja se trebala baviti poviješću hrvatsko-slavonske krajine od njezinog osnutka do sredine 18. stoljeća. Činjenice da je ova knjiga nedovršena bili su svjesni i sami izdavači, ali su priređivači, a i recenzenti, procijenili da je knjiga u znanstvenom pogledu dovoljno kvalitetna te da bi opravdala svrhu njezinog objavljivanja (opravdavanje velikosrpskog svojatanja hrvatskog nacionalnog teritorija).

Premda je knjigu naslovio *Mala Vlaška (Parva Walachia)...*, autor je u knjizi zapravo obuhvatio područje koje je 12. kolovoza 1991. Regionalni odbor SDS-a proglasio kao SAO Zapadnu Slavoniju. Iako je autor svjestan da je područje Male Vlaške zauzimalo puno manji prostor, što je u tekstu i dao do znanja, nije ga smetalo da u svom djelu u područje Male Vlaške uvrsti i područja Virovitice, Voćina, Slatine, cijele Požeške ko-

tline i Orahovice, a ponekad i područje Našica. Doduše, autor povremeno obrađuje i srpska sela na donjomiholjačkom, odnosno valpovačkom području, kako navodi autor, i na đakovačkom području. Očito je autor, koji je rođen u Trojeglavama kod Daruvara, odnosno na području koji se može uvrstiti u područje Male Vlaške, „vraćao dug zavičaju“ kako je to naveo recenzent Nebojša S. Šuletić. Nažalost, mislim da njegovom zavičaju nije potrebno takvo oduživanje, a ni njemu s obzirom da je u trenutku pisanja knjige bio pri kraju života pa nije morao voditi brigu o mišljenju velikosrpskih manipulatora i ratnih huškača, kakvi su očito njegovi recenzenti (Vasilije Krestić i Nebojša S. Šuletić). Naime, autor je u knjizi pokazao da posjeduje veliko znanje te da je u stručnom smislu odlično „potkovan“. Stoga je šteta što je veliki istraživački rad zloupotrijebio za velikosrpske manipulacije.

Kao što je već navedeno, knjiga je podijeljena u četiri poglavlja. Prvo poglavlje obrađuje doseljavanje, tijekom druge polovine 16. stoljeća, vlašskog stanovništva koje autor naziva Srbima, koji, po njemu, imaju vlaški status na granici između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, te preseljavanje dijela istog stanovništva krajem 16. i početkom 17. stoljeća na habsburšku stranu granice. Pri tome autor nastoji prikazati kao da je područje na koje je naseljeno to stanovništvo srpsko etničko područje, što naravno nije točno jer ih je osmanska vlast naseljavala na granično napušteno područje, koje je napustilo katoličko stanovništvo, stvarajući obrambeni pojas prema Habsburškoj Monarhiji. Krajem 16. i početkom 17. stoljeća krajiški zapovjednici nastojali su to doseljeno stanovništvo, nudeći mu različite pogodnosti, preseliti na drugu stranu granice, u Varaždinski generalat, u tamošnja napuštena naselja, kako bi time ojačali obranu novostvorenog Varaždinskog generalata.

U drugom poglavlju autor je obradio vojne operacije za oslobođenje Slavonije od osmanske vlasti i ulogu srpskog, odnosno pravoslavnog stanovništva u tim vojnim operacijama. Osim toga, obradio je demografske posljedice rata s Osmanskim Carstvom na području Slavonije. Prikazujući demografske posljedice na području Male Vlaške, u njezinu sastavu obuhvatio je i područja koja nisu pripadala Maloj Vlaškoj (orahovički, donjomiholjački i valpovački okrug te cerničko područje). Pritom on za pravoslavno stanovništvo navodi etničku odrednicu, a za rimokatoličko vjersku. Primjerice, za stanovnike subockog okruga navodi da su Srbi, premda u popisu iz 1698. komorski popisivači navode da naselja u tom okrugu naseljavaju ili stanovnici „grčkog obreda“ odnosno „shizmatici“ ili pravoslavci (*Graeci ritus* ili *Schismatici*) ili pak Vlasi (*Valachus*, odnosno *Valachus Graeci ritus*). Istovremeno za stanovnike cerničke okolice navodi samo da su rimokatolici, kao što navode i komorski službenici koji su obavili popis (1698.). Obradio je i nastojanje Dvorske komore oko organizacije uprave te ubiranje novčanih dadžbina, odnosno nametanje poreznih obveza lokalnom stanovništvu. Pritom je svoj prikaz argumentirao novčanim obvezama stanovništva sela u vojvodstvu Gradište u istočnom dijelu Požeške kotline, koje ne pripada Maloj Vlaškoj. Na kraju ovog poglavlja prikazao je doseljavanje stanovništva u pusta naselja na području zapadne Slavonije, odnosno Male Vlaške, te dijelove novooslobođenog područja koje je uključeno u Varaždinski generalat, kao i druge dijelove Slavonije, koji se nalaze istočno od Male Vlaške. Pritom i dalje za pravoslavno stanovništvo navodi etničku odrednicu (Srbi), a za rimokatoličko stanovništvo vjersku (rimokatolici), premda je i jedna i druga kategorija naseljenog stanovništva u izvorima imala vjersku odrednicu.

U trećem poglavlju autor obraduje status stanovništva nakon završetka rata s Osmanskim Carstvom. Obradio je detaljno proširenje Varaždinskog generalata na dijelove novooslobođenog područja te proces stvaranja Slavonske vojne krajine. Prikazuje razlike u položaju stanovnika na području Požeške kotline, slavonske Podravine i na valpovačko-miholjačkom području te u zapadnoj Slavoniji, koji su se odupirali pretvaranju u zavisno stanovništvo, odnosno pretvaranju u kmetove novostvorenih vlastelinstava na oslobođenom području Slavonije. Pritom je područje svog interesa proširio ne samo na cijelu zapadnu Slavoniju već i na područje Požeške kotline, orahovičko, donjomiholjačko-valpovačko i đakovačko područje, koja ne pripadaju dijelu Slavonije koji se nazivao Mala Vlaška. Kao negativnu posljedicu stvaranja vlastelinstava navodi spaljivanje sela Kapelna, koje je bilo naseljeno stanovništvom pravoslavne vjere (*rustici Graeci ritus*), na području novostvorenog valpovačkog vlastelinstva ubrzo nakon stvaranja vlastelinstva. Pritom zanemaruje ili mu nije poznata činjenica da je Petar Kolar, jedan od aktivnijih hajdučkih harambaša iz trećeg desetljeća 18. stoljeća na spomenutom vlastelinstvu, potjecao iz tog sela, a vlastelinski upravitelj Stephanus Szarky, na poticaj novog vlasnika (Petra II. Antuna Hillepranda von Prandaua), nastojao je drastičnim mjerama (spaljivanjem cijelog sela) suzbiti vrlo živu hajdučku aktivnost na cijelom vlastelinstvu. Autor je očito preuzeo iz drugih znanstvenih publikacija podatak o spaljivanju sela Kapelna, ali nije istražio razloge tako drastičnog postupka vlastelinskog upravitelja, odnosno vlastelinskih „hajduka“ (pandura), ili mu ti razlozi nisu bili prihvatljivi za njegove manipulacije.

Isto je tako prikazao nastojanja pravoslavnog i vlašskog stanovništva u zapadnoj Slavoniji oko dobivanja posebnog statusa, odnosno otpor tog stanovništva

pretvaranju u zavisne podanike vlasnika novostvorenih posjeda. Tijekom prva dva desetljeća 18. stoljeća to im je i uspješlo, ali početkom trećeg desetljeća (1721.) komorske vlasti uspjele su i njih pretvoriti u zavisne seljake stvarajući vlastelinstvo na području Male Vlaške.

U četvrtom poglavlju obradio je porezni sustav i agrarne odnose na području zapadne Slavonije. Pošto je prikazao aktivnosti Caraffine komisije 1702. na uređenju poreznog sustava u komorskoj Slavoniji, ukazao je na negativan utjecaj poreznog opterećenja na demografske prilike u Maloj Vlaškoj. Pri tome, uspoređujući razlike u poreznom opterećenju između dva sela (Toranj i Poljana), autor manipulira činjenicom da su spomenuta naselja naseljena stanovništvom različite etničke pripadnosti (Toranj srpskim, a Poljana hrvatskim stanovništvom). Navodeći količinu oranica unutar sesije, donosi tvrdnju da je taj podatak ovisio o etničkoj pripadnosti stanovnika naselja, što nije točno. Naime, da je isti model primijenio na druge komorske popise, shvatio bi da je i u drugim komorskim okruzima stanovništvo posjedovalo ili obrađivalo različite površine oranica unutar sesije, bez obzira na etničku pripadnost. Komorski službenici koji su bili na službi u Slavoniji uglavnom su dolazili iz drugih dijelova Habsburške Monarhije. Pri obavljanju službe u Slavoniji više su se brinuli o vlastitom bogaćenju nego o etničkoj pripadnosti lokalnog stanovništva. Prema tome, autorova tvrdnja da je državna vlast nastojala poreznim mjerama negativno utjecati na demografske prilike u područjima naseljenim pravoslavnim, odnosno vlaškim i srpskim stanovništvom, tendenciozna je, jer su komorski službenici imali jednak odnos prema cjelokupnom stanovništvu Slavonije, bez obzira na njegovu etničku i vjersku pripadnost.

Knjiga je bogato ilustrirana tablicama, grafikonima i kartografskim prilozi-

ma. Na kraju knjige je popis karata, tablica i grafikona te bibliografija korištenih monografija, objavljenog arhivskog gradiva i znanstvenih radova (197-211) te kazalo osoba (213-218) i geografskih pojmova (219-233). Na kraju je Nebojša S. Šuletić napisao biografiju Vojina S. Dabića, naglašavajući pritom njegov doprinos srpskoj historiografiji na području Hrvatske.

Zaključno se može još jednom konstatirati da je šteta što je autor svoje veliko znanje i trud koji je uložio u istraživanje, a zatim i pisanje ove nedovršene knjige, upropastio velikosrpskom manipulacijom kojom je nastojao dokazati da je čitavo područje koje je srpska manjina u zapadnoj Slavoniji 1991. uvrstila u područje SAO Zapadne Slavonije nekada pripadalo Maloj Vlaškoj. Bez tih manipulacija ova bi monografija, unatoč tome što ju autor zbog preminuća nije uspio završiti, bila odličan prikaz društveno-ekonomske povijesti područja na kojem se naselila vlaška etnička zajednica pravoslavne vjere, kao i srpska zajednica iste vjeroispovijesti. U skladu s tim, na kraju se može još dodati da bi podnaslov knjige (*Prilog istoriji srpskog naroda u Slavoniji od XVI do XVIII veka*) bio puno primjereniji za njezin naslov.

Milan Vrbanus

Katarina HORVAT: *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* (Zagreb: Srednja Europa, 2021). 353 str. ISBN 978-953-8281-32-7.

Istraživački interesi suvremenih povjesničara, kako u Hrvatskoj tako i u ostatku svijeta, dobrim su dijelom usmjereni prema dinamičnim i kontroliranim zbivanjima koja su odredila

dvadeseto stoljeće. Parafrazirajući riječi kolege Nikole Tomaševića, doista se čini da je proučavanje devetnaestog stoljeća, nekoć svojevrsne „kraljice historiografije“, palo u drugi plan. Štoviše, kako tvrdi Suzanne Marchand u članku iz 2018. godine „Celebrating Boring Ideas in the Age of Impatience: The Nineteenth Century in Intellectual and Cultural History“, u „doba nestrpljivosti“ devetnaesto je stoljeće postalo dosadno. Povrh svega navedenog, Tomašević podsjeća da se donekle raširilo mišljenje kako povijest devetnaestog stoljeća više nije dovoljno relevantna za našu suvremenost. Međutim, stanoviti kvantitativni pad studija posvećenih „dugom“ devetnaestom stoljeću ne prati nužno i kvalitativno srozavanje historiografske produkcije na ovom polju. Solidnom nizu stručnih naslova koji u središtu zanimanja imaju upravo kontekst devetnaestog stoljeća pripada i nagrađivana knjiga Katarine Horvat – ujedno i autoričina doktorska disertacija – *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.*

Studija Katarine Horvat, podijeljena na trinaest poglavlja (ne računajući poduži popis korištenih izvora i literature), kroz nešto više od tristotinjak stranica teksta ispunjava očigledne sociohistorijske praznine vezane uz povijest Zagreba i Banske Hrvatske. Autorica već na prvim stranicama knjige demonstrira upućenost u koncepte poput *stare* i *nove historije rada* (ovo je, dakako, i dalje relativno atipična pojava za hrvatsku historiografiju), sažeto obrazlaže odabrane aspekte feminističke teorije relevantne za njezino istraživanje, osvrće se na važnost historije migracija itd. Njezino poznavanje dosadašnje historiografske produkcije na tragu teme u pitanju očigledno je, a pohvalno je i nastojanje da fenomen radnika u kućanstvu na određenim mjestima ukratko i aktualizira putem referenci na izvore poput Međunarodne organizacije rada, čiji podaci

potvrđuju da se njihov broj povećao za gotovo 20 milijuna diljem svijeta između 1995. i 2010. godine (str. 9). Isto tako, budući da su zagrebačku služinčad većinom činile djevojke iz nižih slojeva stanovništva, autorica problematizira heterogenost ženskih identiteta na prijelazu stoljeća, oprezno pristupajući analizi odnosa između privilegiranih pripadnica građanskog društva i njihove posluge, obrazlažući niz socijalnih razlika, ali i određene mogućnosti vertikalne socijalne mobilnosti. Kako se u knjizi ističe, suvremenici u Banskoj Hrvatskoj nerijetko su tvrdili da je „služinčad most kojim se prelazi iz nižih staleža u više“. Autorica pojašnjava da nisu sve sluškinje i sluge bili poniženi i potlačeni, pri čemu su neki od njih doživljavani čak i otmjenijima od dijela građanstva. Samu posluđu odlikovao je složeni sustav interne hijerarhije, dok je ova vrsta službe za neobrazovanu posluđu često predstavljala mogućnost za obuku i kultiviranje u građanskim kućama u vidu usvajanja novih znanja i vještina. Posluga je imala mogućnost prijelaza u drugo zanimanje, otvaranja vlastitih obrta itd. Međutim, isto je tako postojala i opasnost mobilnosti prema dolje za, primjerice, sluškinje koje su rodile izvanbračnu djecu ili su postale prostitutke (str. 310-311).

Jedna od značajki knjige Katarine Horvat svakako je terminološka preciznost uočljiva u pogledu razgraničavanja ključnih pojmova – ovisno o navodima u izvorima te širem kontekstu unutar kojeg su isti nastajali – poput *služinčadi*, *družinčadi*, *sluškinje*, *služavke*, *kućne pomoćnice* itd. Međutim, za daljnja historiografska istraživanja na ovim prostorima korisnim se može pokazati i autoričino opravdano prihvaćanje potisnutih koncepata poput *klase* i *proletarizacije* kao legitimnih analitičkih kategorija. Primjera radi, uzimajući u obzir teze povjesničarke Raffaele Sarti, Katarina Horvat napominje da je u ranom

novom vijeku kućna služba često bila stvar dobi, budući da su u nju uglavnom stupali mladi ljudi. Ipak, tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća ona više nije bila obilježena samo spomenutim kriterijem već i spolom (kako je već istaknuto, prevladavale su žene) te klasom (većinom su je počeli obavljati ljudi niže klase) (str. 32).

Razrađujući odabranu temu, Katarina Horvat pred čitatelje stavlja relativno širok kontekst kasnog devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća u Europi. Drugim riječima, iako je primarni predmet istraživanja jasno određen, ova knjiga uspijeva nadići narativ o zagrebačkom slučaju na prijelazu stoljeća te pruža niz korisnih i ilustrativnih informacija o onovremenoj europskoj posluzi. Uz to, s obzirom na obrađene izvore, autorica se često upušta u komparaciju životnih i radnih uvjeta služinčadi u Zagrebu i slovenskim krajevima. Pritom, knjiga *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* zapravo je i priča o privrednoj zaostalosti Banske Hrvatske, odlikama novostasale buržoazije i njezinoj svakodnevici, ulasku žena na tržište rada, patrijarhalnosti i prigušenim pokušajima rodne emancipacije, percepciji seksualnosti i dvostrukim mjerilima, stigmatiziranju migrantskih radnica, dokolici imućnijih žena i mukama radnica, siročadi, razuzdanim gostionicama i gospodskim kavanama, dobrotvornim društvima, kampanjama opismenjavanja i školskom sustavu u drugoj polovici devetnaestog stoljeća te brojnim drugim temama.

Pažljivo analizirajući dostupnu građu, te unatoč evidentnom nedostatku izvora koji govore o perspektivi same posluge, autorica uspijeva konstruirati kvalitetno argumentiranu kolektivnu biografiju jedne marginalizirane društvene skupine čija je egzistencija bila određena sve učestalijim migracijama, usporenom urbanizacijom, ekonomskom tranzicijom usmjerenom prema

konačnoj uspostavi kapitalizma i modernizacijom uprave. Iako je udio kućne posluge u ukupnom stanovništvu Banske Hrvatske između 1880. i 1914. iznosio oko 1,6-2 % svih privrednika, njezina je prisutnost bila izraženija u najvećem hrvatskom gradu, Zagrebu. Naime, Katarina Horvat napominje da je 1880. udio služinčadi ondje iznosio 8,67 %, dok je isti 1910. pao na 5,84 %. S obzirom na navedeno, iznosi se zaključak da je Zagreb po tom pitanju držao korak s razvijenijim europskim gradovima (str. 337). Unutar nekoliko poglavlja, pri čemu vrijedi izdvojiti izrazito zanimljive podnaslove „Socijalna problematika“, „Radna svakodnevica“ i „Privatni život“, autorica vješto rekonstruira egzistenciju relativno brojne zagrebačke posluge. Iz pročitano g saznajemo da su gradske vlasti dulje nezaposlenu poslugu redovito otpravljale u rodni zavičaj, smatrajući da se kao skitnice takve žene vrlo lako mogu okrenuti „nemoralnom životu“, iako u realnosti ove osobe često nisu predstavljale prijetnju za red i sigurnost (str. 167). Katarina Horvat opisuje i situacije u kojima su nezaposlene služavke bile lak plijen svodnika te žrtve trgovine bijelim robljem. Referirajući se na radove liječnika Frana Gundruma, autorica dodaje da je razvoj prometne infrastrukture, a naročito željezničke mreže, uvelike utjecao na sve izraženiju mobilnost djevojaka koje su na prijelazu stoljeća iz ruralnih krajeva počele migrirati u gradove. Neke od njih su stupale u romantične veze sa svojim poslodavcima, koji bi ih nakon nekog vremena otpustili iz službe, prisiljavajući ih na preživljavanje na zagrebačkim ulicama, što je nerijetko pojedinke navodilo na prostituciju (str. 174). Mnoge od njih ostale su neudane majke siročadi. U knjizi je moguće pronaći i jezgrovite opise teških radnih uvjeta u neprimjerenim, mračnim, vlažnim i hladnim prostorijama, informacije o slaboj prehrani posluge, održavanju osobne higijene

(neki od izvora navode da je služinčad imala pravo kupati se samo uoči Božića i Uskrsa), neprekidnom radu na nogama i sl. Sve navedeno često je rezultiralo reumatskim oboljenjima, proširenim venama, ravnim stopalima, bolovima u leđima, iscrpljenošću itd. (str. 202-203). Budući da su uglavnom boravile daleko od svojih obitelji na selima, sluškinje su nedvojbeno bile vrlo usamljene. Njihova je udaja mogla poslužiti kao razlog za otkazivanje službe, a očekivalo se da gotovo neprestano budu na raspolaganju poslodavcima, bez dovoljno slobodnog vremena za posvećivanje vlastitim željama i potrebama (str. 292, 294). Samim time, donekle je razumljivo da je udio kućne posluge među samoubojicama u Banskoj Hrvatskoj prema statistici za razdoblje od 1901. do 1905. bio veći od njezinog udjela u stanovništvu (str. 208). Katarina Horvat analizira i nezadovoljavajuće stanje s poslugom na prijelazu stoljeća, što je predstavljalo temu brojnih novinskih članaka u Zagrebu, ali i drugdje u Hrvatskoj. Takozvano *služinsko pitanje* bilo je povezano s kritikom posluge koja, za razliku od idealizirane predodžbe o nekadašnjim služavkama i slugama, nije bila dovoljno ćudoredna i vješta svim kućanskim poslovima (str. 317, 340). Kako se i ističe u knjizi, ali i u nekim drugim komplementarnim istraživanjima, Zagreb nije bio izuzetak u tom pogledu. Poznato je da su neposlušne sluškinje u Osijeku početkom 20. stoljeća opisivane kao „opća bolest“, kradljivice, „pokvarene“ i „nemoralne ženskinje“ sa „zlim instiktima“, pa čak i kao duševna te fizička „zaraza“.

Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914. sve je samo ne suhoparna propogرافска studija opterećena taksativno navedenim brojčanim podacima lišenima kvantitativne interpretacije. Sofisticirana kvantitativna analiza Katarine Horvat nadopunjena je onom kvalitativnom, pri čemu svaka stranica knjige

potvrđuje da je riječ o samostalnom historiografskom pothvatu iza kojeg stoje godine posvećenog rada. Zahvaljujući ovom naslovu konačno je oborena tvrdnja da su u pogledu proučavanja historije nižih klasa, barem u okvirima domaće historiografije, sluge ostali u sjeni. S obzirom na to, za očekivati je da ubuduće niti jedna ozbiljna sinteza hrvatske povijesti 19. stoljeća neće izostaviti historiju rada, žena i migracija u obliku u kojem je ove fenomene obradila Katarina Horvat.

Luka Pejić

Matko GLOBAČNIK: *Hrvatska socijaldemokracija u Prvom svjetskom ratu. U procjepu između marksističkih načela i politike Centralnih sila* (Zagreb: Srednja Europa, 2018). 128 str. ISBN 978-953-7963-93-4.

Iako su ideje vezane uz radnički pokret u historiografskom narativu nakon 1945. godine bile dominantne, one su se prije svega vezivale uz njegovu komunističku varijantu. Na tom su tragu socijaldemokratski postulati, izuzev nekoliko radova autora poput Vlade Strugara te Mirjane Gross, ostali neistraženi te ujedno označeni etiketom „izdajnika radničke klase“.

Uzevši u obzir navedeno, knjiga Matka Globačnika predstavlja značajan pomak u proučavanju ideoloških odrednica radničkog pokreta, i to u trenutku najvećih političkih turbulencija uzrokovanih početkom Prvog svjetskog rata (1914.). Naime, tada je došlo do vrlo jasnog definiranja razlike između umjerenih i lijevih socijaldemokrata, koja postaje očita nakon 4. kolovoza 1914. godine, kada su njemački socijal-

demokrati u Reichstagu glasali za ratne kredite, smatrajući da se radi o obrambenom ratu protiv Rusije. Tada je nastao razdor koji će posebno postati vidljiv s pobjedom Oktobarske revolucije i osnivanjem novih partija pod vodstvom lijevih socijaldemokrata odnosno komunisti. Upravo navedeni ideološki rascjep čini okosnicu Globačnikove knjige, koja ideološka razmimoilaženja postavlja u austrougarski okvir, predstavljajući ga kao, kako u podnaslovu knjige navodi, „procjep između marksističkih načela i politike Centralnih sila“. Autor u uvodu navodi kako je cilj knjige, između ostaloga, „pokušati na temelju novih izvora i spoznaja rasvijetliti djelovanje hrvatske socijaldemokracije u Prvom svjetskom ratu“, prije svega u kontekstu tadašnje politike Centralnih sila jer, kako Globačnik navodi, „Prvi svjetski rat u hrvatskoj je historiografiji na marginama istraživačkih interesa, a hrvatska socijaldemokracija u tome periodu na marginama margina“ (str. 3). Prema autoru, na ovoj se način propituje već dobrano uzdrmana teza o kompromitiranosti socijaldemokracije.

U prva dva poglavlja knjige („Njemačka i austrijska socijaldemokracija i Prvi svjetski rat“ te „Spuštanje zastora na političkoj pozornici: Hrvatska socijaldemokracija u godini izbijanja rata“) Globačnik pruža kratki uvid u zbivanja među austrijskim i njemačkim socijaldemokratima, koji su, posebno potonji, bili smatrani perjanicama tadašnjeg radničkog pokreta. U navedenim poglavljima autor ukratko analizira temeljne odrednice rada austrijske i njemačke socijaldemokracije, što će mu u sljedećim poglavljima poslužiti kao kontekstualizirajući okvir za analizu stanja u Socijaldemokratskoj stranici Hrvatske i Slavonije (SDSHiS). Ovdje bi bilo dobro da je autor u kratkim crtama predstavio razvoj evolucijskog socijalizma, koji je kreirao Eduard Bernstein, pa se s vre-

menom na njega pejorativno referiralo kao na „bernštajnizam“, a koji je postao kamen spoticanja unutar radničkog pokreta te koji će u konačnici i uvjetovati diferencijaciju na dva krila, umjerno i radikalno, o čemu autor piše.

U poglavlju „Marksistička načela i oportunistička taktika: Hrvatska socijaldemokracija na početku 20. stoljeća“ Globačnik daje kratki pregled početaka socijaldemokratske politike. Ističe da je navedeno nemoguće razumjeti bez osvrta na suodnos s Bečom i Budimpeštom, odnosno bez „dobrog poznavanja povijesti marksizma i najrazvijenijih socijaldemokracija, njemačke i austrijske“ (str. 11.) s kojima su ovdašnji socijaldemokrati bili prilično upoznati, o čemu svjedoči i činjenica da je prvi program SDSHiS bio upravo Erfurtski program austrijskih socijaldemokrata. Iako autor u ovom dijelu pruža prilično jasnu sliku ideološkog formiranja, ona je ipak prilično pojednostavljena, pa tako ne navodi da se unutar socijaldemokratske stranke izdvojio među ostalima Miloš Krpan, koji je, u skladu sa svojim austrijskim i njemačkim pandanima, prilično oštro kritizirao socijaldemokratsko vodstvo, nazivajući ih „radničkim birokratima“, pri čemu je posebno isticao Vilima Bukšega. Ovo je iznimno bitno jer, iako se nije radilo o masovnoj pojavi, navedeno pokazuje da se i u okvirima ovdašnjeg radničkog pokreta pojavila nova, anarhistička struja, što je korespondiralo s onim što se događalo u nizu drugih europskih radničkih pokreta. Isto tako, autor je ispustio predstaviti odnos socijaldemokrata prema štrajku, što je predstavljalo iznimno važno pitanje oko kojega su se lomila koplja, a što je bilo vidljivo i tijekom prvog generalnog štrajka u Osijeku (1905.) kao i tijekom štrajkova u Brodu na Savi (1906./1907.). Važno je istaknuti da se ovdje radilo o odrazu stanja u nizu radničkih pokreta u Europi. Stoga je ovo pitanje izazivalo žive

rasprave na kongresima u Bruxellesu (1891.) i Zürichu (1893.), na kojima se o generalnom štrajku raspravljalo kao o oružju političke borbe, što je pak dovelo do stvaranja umjerenije i radikalnije struje, koju su predvodili francuski delegati.

Središnji dio knjige započinje poglavljem pod nazivom „Spuštanje zastora na političkoj pozornici: Hrvatska socijaldemokracija u godini izbijanja rata (1914.)“, u okviru kojega autor navodi da je SDSHS bila zabranjena uoči izbijanja rata. U ovom se vremenu posebno izdvaja, tada blizak anarhosindikalizmu, Vladimir Bornemissa, koji je uhićen tijekom demonstracija nakon atentata u Sarajevu (1914.). Nakon toga slijedi vrlo zanimljivo poglavlje pod nazivom „Zagonetka političkog pravca hrvatske socijaldemokracije u prvim ratnim godinama i jedna poticaj iz Bosne“, u kojem Globačnik analizira prepisku vodećeg bosanskohercegovačkog radničkog prvaka Sretena Jakšića, koji je sa svojim bratom Jovom bio itekako povezan s ovdašnjim radničkim pokretom, posebno nakon Prvog svjetskog rata. Vrlo je važna činjenica, koju Globačnik uspješno analizira, a koja se odnosi na Jakšićevu inicijativu za pokretanjem zajedničkog glasila iz 1916. godine, što je Korać odbio, smatrajući da u trenutku kada se ne nazire kraj rata nije moguće niti razmišljati o takvom pothvatu (str. 23.). Isto tako, ova korespondencija otkriva i različita stajališta prema sudbini socijalizma u poslijeratnom razdoblju, što je iznimno zanimljivo iz današnje perspektive. Smatram da bi u ovom dijelu bilo dobro da je autor uz navedenu Kesićevu knjigu također konzultirao knjigu istog autora pod nazivom *Radnički pokreti u jugoslavenskim zemljama do 1914. godine*, točnije poglavlje koje se tiče međusobnih utjecaja na izgradnju istoga, što bi doprinijelo dubljoj analizi, ali i koherentnijem shvaćanju ideoloških razmimo-

laženja u malo širem kontekstu. Inače, zanimljivo je napomenuti da je nakon rata Jovo Jakšić došao u Osijek, gdje je 1921. godine počeo uređivati *Radnički list*, te je imao vrlo značajnu ulogu u razvoju osječkog radničkog pokreta, odnosno njegovog socijaldemokratskog dijela.

Vrlo važan dio knjige predstavlja analiza djela Jurja Demetrovića *Evolucija društva*, koje, kako navodi Globačnik, nikada nije u cijelosti objavljeno, ali koje je unatoč tome iznimno bitno, pogotovo ako uzmemo u obzir izrazito slabu teorijsku djelatnost hrvatskih socijaldemokrata. U svome tekstu Demetrović zaključuje da je suradnja socijaldemokrata s vladama označila poraz predratnih „marksističkih negativnih tendencija“, ocjenjujući pozitivno pobjedu *reformista*, ističući kritiku *revolucionarnog fantaziranja* (str. 29). S druge strane, Globačnik ističe da se Demetrović zalagao i za eksproprijaciju veleposjeda kako bi se stalo na kraj „individualističkoj anarhiji u proizvodnji“ (str. 29). Uzimajući u obzir teorijski deficit, autor ističe da Demetrovićeva knjiga predstavlja možda i „najveće teorijsko ostvarenje hrvatske socijaldemokracije za vrijeme postojanja Austro-Ugarske“, što je barem za sada, itekako točno. Ipak, ovdje bi bilo korisno da se autor osvrnuo i na pojedine tekstove hrvatskih socijaldemokrata, kao i na prijevode koji su objavljivani do 1914. godine. To se ponajprije odnosi na omanji spis Slavka Henča pod nazivom *Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo* (1907.) ili Koraćev prijevod nazvan *Ciljevi i putevi socijalne demokracije* (1912.).

Slijede poglavlja koja se odnose na poslijeratni period („Njemačka i austrijska socijaldemokracija prema izazovu revolucije i kraju rata“; „Nacionalno pitanje ispred socijalnog: Hrvatska socijaldemokracija između Februarske i Oktobarske revolucije“; „Nacionalna koncen-

tracija i socijalistička dekoncentracija: Hrvatska socijaldemokracija od kraja 1917. do početka listopada 1918. godine“). U njima Globačnik, nakon kratkog predstavljanja međunarodne situacije, analizira odnos socijaldemokrata prema nacionalnom pitanju, koje je zbog svoje važnosti, ali i složenosti, preuzelo primat nad socijalnim aspektom socijaldemokrata kao predstavnika radničke klase. Na tom tragu, posebno se ističe Memorandum, dokument koji su izaslantici socijaldemokrata, Mijo Radošević i Frano Markić, trebali pročitati na međunarodnoj socijalističkoj konferenciji u Stockholmu. Memorandum predstavlja jugoslavensku ideju u koncepciji hrvatskih socijaldemokrata, a koja se, kako navodi Globačnik, razlikovala u odnosu na Svibanjsku odnosno Krfsku deklaraciju. Prema socijaldemokratima, rješenje nacionalnog pitanja očitivalo se u federaciji slobodne balkanske republike, koja bi obuhvaćala sve Južne Slavene, uključujući i Bugare (str. 40). Radošević, koji je sam pribavio sredstava za odlazak, u Stockholmu je s Franjom Markovićem, izaslantikom bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, sazivačima kongresa predao Memorandum, kojim se traži da se jugoslavenskim narodima prizna pravo na suverenu državu, koja bi potom mogla stupiti u savez s ostalim balkanskim državama.

Također, u ovim se poglavljima vrlo jasno predstavlja raskol unutar socijaldemokratskih stranaka od kojih se izdvajaju pripadnici lijeve struje, koji osnivaju komunističke partije diljem Europe. U tom su kontekstu nesuglasice i među ovdašnjim radništvom bile prisutne odmah nakon osnivanja Akcijskog odbora, unutar kojega su se vrlo jasno manifestirale lijeva i desna struja. Isto tako, ukratko se obrađuje i sukob između Jove Šmitrana i Vitomira Koraća koji je jasno ocrtavao podjelu na zastupnike koji su smatrali da je ostvarenje

socijalizma moguće revolucijom i one koji su prednost davali evolucijskom socijalizmu.

Globačnik zaključuje kako je povijest hrvatske socijaldemokracije „tijekom Prvog svjetskog rata (...) zapravo povijest njezina stasanja iz mlade i heterogene radikalne stranke u iskusnu političku stranku“ (str. 57). S druge strane, premda ovo u određenoj mjeri može biti opravdana teza, ona ima i određenih nedostataka. Naime, postavlja se pitanje koliko je stranka mogla „stasati“, ako uzmemo u obzir činjenicu da je bila zabranjena tijekom rata, pa joj je samim time uvelike bio otežan razvoj. Na ovo se nastavlja činjenica da je stranka teško nakon rata mogla postati „iskusna“ jer naprosto nije imala gdje i kada steći iskustvo, čime se ponovno vraćamo na činjenicu da je bila zabranjena. Što se tiče teze o „heterogenoj radikalnoj stranici“, ovo je samo djelomično točno. Naime, SDSHiS bila je u određenoj mjeri radikalna do 1897. godine, kada je došlo do niza protesta na selu. Međutim, nakon uhićenja koja su uslijedila stranka se primirila. Ovo je najbolje vidljivo na primjerima štrajkova, poput onih u Belišću (1906.), Brodu na Savi (1906./1907.) ili pak generalnog štrajka u Osijeku (1905.) kada vodeći socijaldemokrati, poput Vilima Bukšega, nisu podržavali štrajkove, nastojeći ih suzbiti, smatrajući kako će se time samo dodatno zaoštriti odnos prema poslodavcima, a samim time i pogoršati položaj radničke klase. Tako je npr. Bukšeg, došavši u Belišće tijekom štrajka, između ostaloga savjetovao radnicima da odustanu od zahtjeva te neka se „pouzdaju u bolja vremena“.

Svojim sadržajem te analizama, koje je na nekim mjestima potrebno dublje predstaviti, knjiga Matka Globačnika je izuzetno važno izdanje u hrvatskoj historiografiji. Kako je naveo i sam autor, socijaldemokracija se nalazila na magrinama margina. Globačnik svojim

istraživanjima pomaže da se napravi određeni pomak u proučavanju socijaldemokratske ideje na ovim prostorima, i to na način da ju se predstavi u širem europskom kontekstu, jer su nositelji socijaldemokratske ideje bili itekako pod utjecajem zbivanja u njemačkoj odnosno austrijskoj socijaldemokraciji. Drugim riječima, Globačnik je ovim izdanjem u određenoj mjeri uspio *uzdrmati tezu o kompromitiranosti socijaldemokracije*.

Ana Rajković

Prijelomna vremena - Hrvatske zemlje nakon 1918. (Biblioteka Povijest Hrvata, svezak VII), gl. urednik Luka ŠEPUT, ur. sveska Suzana LEČEK (Zagreb: Matica hrvatska, 2022). 887 str. ISBN 978-953-341-179-8.

Početak 2022. godine iz tiska je izašla knjiga naslovljena *Prijelomna vremena - Hrvatske zemlje nakon 1918.* Sedmi je to i kronološki posljednji svezak sinteze hrvatske povijesti objavljene u biblioteci *Povijest Hrvata* u izdanju *Matice hrvatske*. Glavni je urednik Luka Šeput, a urednik biblioteke, koja pokriva razdoblje od ranoga srednjega vijeka do današnjih dana, dr. sc. Zoran Ladić. Urednica sedmoga sveska (koji obuhvaća razdoblje od 1918. do 2020. godine) je dr. sc. Suzana Leček, znanstvena savjetnica u Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Recenzenti sedmoga sveska ove sinteze su dr. sc. Mira Kolar, dr. sc. Tomislav Anić i dr. sc. Nikica Barić.

Knjiga je, uz *Predgovor urednice*, podijeljena na tri veće cjeline te kazala osobnih imena (865-874), zemljopisnih pojmova (875-886) i popis suradnika (887).

Prva cjelina naslovljena je *Opći pregled* (1-530), opsegom je najveća, kao i rasponom obrađenih tema. Podijeljena je na više manjih tematski i kronološki određenih poglavlja. Na samom početku definirane su i prikazane ideologije koje su utjecale na Hrvatsku u promatranom razdoblju – fašizam, komunizam, liberalizam te suvremena demokracija. Zatim su obrađene političke i državne promjene koje su obilježile hrvatski prostor u 20. stoljeću. Od stvaranja nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, političke krize koja je obilježila 1920-e godine, proglašenja šestosiječanjske diktature te konačnog sloma države 1941. godine, preko Drugog svjetskog rata i Nezavisne Države Hrvatske, razdoblja socijalističke Jugoslavije do demokratskih promjena, Domovinskoga rata i stvaranja suvremene hrvatske države. Ovdje treba istaknuti i prilog o važnom pitanju ljudskih gubitaka u ratu na hrvatskom prostoru. U nastavku su prikazane upravne, sudbene te vojne i policijske promjene koje su se kroz ranije spomenuta razdoblja odvijale na hrvatskom prostoru. U posebnom su poglavlju analizirana demografska kretanja, promjene društvenih struktura te socijalna i zdravstvena politika. Gospodarske su promjene obrađene u dva dijela, od 1918. do 1945. godine te od 1945. do danas. Prvo je razdoblje određeno pretežitim agrarnim karakterom hrvatskog društva, stanovitom industrijalizacijom, velikom ekonomskom krizom početkom 1930-ih, polaganim oporavkom od sredine desetljeća i prelaskom na ratnu privredu, krizom i ratnim uništavanjima. Drugo je razdoblje obilježeno poslijeratnom obnovom, kolektivizacijom i prelaskom na socijalističku plansku privredu, naglim razvojem 1950-ih, liberalizacijom i reformama od 1960-ih, ali i krizom od kraja 1970-ih koja kulminira 1980-ih. Razdoblje 1990-ih obilježeno je raspadom socijalizma i prelaskom u kapitalistički sustav, privatiza-

cijom, ratnim stradanjima i poslijeratnom obnovom. U sljedećem su poglavlju obrađena pitanja vezana uz hrvatsku dijasporu i iseljeništvo, posebno su prikazana najčešća mjesta iseljavanja, Sjeverna i Južna Amerika, Australija i Novi Zeland te europske zemlje. Pozornost je posvećena njihovom životu i svakodnevicu u novim zemljama, integraciji i asimilaciji u nova društva, a posebno su istaknuti neki od najuspješnijih hrvatskih iseljenika koji su „novoj domovini“ pridonijeli na različite načine (politika, znanost, umjetnost i sl.). U drugom dijelu poglavlja prikazani su valovi iseljavanja i političke emigracije u međuratnom i poslijeratnom razdoblju, djelovanje iseljeničkih udruga i organizacija političke emigracije, njihova povezanost s domovinom te doprinos iseljeništva i političke emigracije uspostavi moderne hrvatske države. U dijelu o vjerskim zajednicama posebno je obrađena Katolička crkva, njezin položaj u Kraljevini Jugoslaviji, kulturno-prosvjetni i socijalni rad, djelovanje u uvjetima Drugog svjetskog rata te ratno i poslijeratno stradanje svećenstva. Razdoblje socijalističke Jugoslavije obilježeno je usponima i padovima u odnosima s državom, od suđenja Alojziju Stepincu i oduzimanja crkvene imovine u prvim godinama do stanovite normalizacije odnosa u kasnijem razdoblju. U drugom su dijelu obrađene ostale istaknute vjerske zajednice, Srpska pravoslavna crkva te Islamska, Židovska i Protestantska vjerska zajednica. U poglavlju *Intelektualni i kulturni razvoj* prikazani su napredak školstva i prosvjete kroz promatrano razdoblje te postignuća u znanstvenom radu, zatim promjene u kulturi, razvoj kulturnih institucija, utjecaj politike na kulturu, kao i razvoj popularne kulture. Poseban je dio posvećen medijima od 1918. godine kroz međuratno razdoblje i Drugi svjetski rat, preko socijalističke Jugoslavije do današnjih dana. Prikazan je razvoj medija, njihov utjecaj na društvo, uloga

u promidžbi tijekom Drugog svjetskog rata i poslijeratnoj „borbi za pobjedu socijalizma“ i kasnijim stanovitim liberalizacijama. Također su analizirane i uloga medija u razdoblju demokratske tranzicije, proglašenja neovisnosti i Domovinskog rata te promjene do kojih dolazi početkom novog tisućljeća. U posljednjem poglavlju ove cjeline opisani su životna svakodnevica, promjene u kulturi stanovanja, odijevanja, prehrane ili slobodnog vremena te razvoj sporta.

Druga cjelina, *Regionalna povijest* (531-775) obuhvaća priloge o povijesti pojedinih hrvatskih regija, kao i područja koja nisu dio današnje moderne hrvatske države, ali su naseljena autohtonim hrvatskim stanovništvom te su kroz povijest bila neraskidivo vezana s Hrvatskom. Tako je u posebnim poglavljima obrađena povijest sjeverozapadne i središnje Hrvatske, Slavonije, Srijema i Baranje, Gorske Hrvatske, Istre i Hrvatskog primorja te Dalmacije. Kao što smo ranije spomenuli, u ovoj su cjelini i poglavlja o povijesti Hrvata u Bosni i Hercegovini, Boki Kotorskoj i Crnoj Gori te Vojvodini, odnosno prostoru Banata, Bačke i istočnoga Srijema. Iako su pojedine regije obrađivali različiti autori, prilozi su u najvećoj mjeri strukturom ujednačeni, tako da su osim klasičnih političkih i administrativnih promjena prikazani i razvoj gospodarstva, demografska kretanja, razvoj prosvjete i kulture, svakodnevni život stanovništva te vjerski život i crkvene prilike.

Hrvatska u međunarodnom kontekstu posljednja je cjelina ove sinteze i opsegom je najmanja (775-864), a čine je tri vremenski određena poglavlja. U prvome su obrađeni međunarodni kontekst stvaranja jugoslavenske države i njenih granica te različiti pokušaji internacionalizacije „hrvatskog pitanja“ od Radića u 1920-im godinama, preko HSS-ovih pokušaja u vrijeme diktature, do Pavelića i ustaške organizacije. Zatim su

prikazani vanjskopolički položaj u razdoblju Drugog svjetskog rata, stvaranje NDH, njezina diplomacija, ali i postojeće izbjegličke vlade u Londonu i njezino vanjskopoličko djelovanje. U sljedećem su poglavlju prikazani međunarodni kontekst socijalističke Jugoslavije, odnosi sa velikim silama i djelovanje unutar Pokreta nesvrstanih te hrvatski udio u vanjskoj politici države, gospodarstvu i sportu. U posljednjem dijelu ove cjeline fokus je na vanjskoj politici suvremene hrvatske države, razdoblju stvaranja i međunarodnog priznanja, vanjskoj politici nakon 2000. godine usmjerenoj na ulazak u NATO i Europsku uniju te razdoblju nakon ostvarenja tih ciljeva i položaju Hrvatske kao najmlađe članice Europske unije.

Pisanje sinteze povijesti vjerojatno je najzahtjevnija historiografska zadaća jer pretpostavlja širinu autorovog poznavanja tematike i vremenskog razdoblja, ali i mogućnost izlaska iz vlastite uske specijalizacije i cjelovito razmatranje problematike. *Kratko* 20. stoljeće u hrvatskom je kontekstu obilježeno značajnim političkim, društvenim, socijalnim i ekonomskim promjenama, čestim promjenama državnog okvira i društvenog uređenja i značajnim lomovima i diskontinuitetima. Pisanje sinteze takvoga razdoblja svakako je bolje povjeriti grupi autora, što je u ovom slučaju i napravljeno, od kojih je svaki usko specijaliziran za određenu temu, razdoblje ili problem. Tako je za ovaj svezak okupljena grupa respektabilnih suradnika s najvažnijih hrvatskih obrazovnih i znanstvenih institucija, ukupno njih 26, na čelu s urednicom sveska dr. sc. Suzanom Leček. Među suradnicima prevladavaju povjesničari, ali ima i politologa, pravnika, demografa i etnologa, a neki od njih su autori više priloga, ponekad i različite tematike.

Kao što je i sama urednica navela u predgovoru, ovom se sintezom htjelo

„izaći iz okvira poznate političke povijesti“ i političkih pregleda i prikazati u što većoj mjeri sve ostale važne aspekte hrvatske povijesti 20. stoljeća. Treba priznati kako se u tome u najvećoj mjeri uspjelo. Osim klasične političke povijesti, koja je svakako izrazito važna za razumijevanje konteksta, u ovoj su sintezi multidisciplinarnim pristupom obrađena i mnoga druga važna polja. Tako su obrađene različite pravne, institucionalne i administrativne promjene koje su se prilično često događale tijekom promatranog razdoblja, kao i pitanja gospodarskog razvoja, promjene društvenih i socijalnih struktura, razvoja prosvjete, znanosti i kulture, zdravstva i socijalne politike, svakodnevice stanovništva, prehrane, odijevanja i stanovanja te slobodnog vremena. Također je obrađen i razvoj medija, ali i povijest sporta, svakako važnog i nezaobilaznog aspekta za razumijevanje hrvatske povijesti 20. stoljeća.

Kao posebnu vrijednost treba istaknuti postojanje zasebne cjeline u kojoj je obuhvaćena povijest različitih hrvatskih regija, što nije čest primjer u dosadašnjim sintezama. Međunarodni kontekst također je izdvojen u posebnu cjelinu, što je važno jer historiografija ponekad hrvatskoj povijesti pristupa previše zatvoreno, ne uzimajući u obzir postojanje međunarodnog konteksta i vanjskih silnica koje umnogome utječu na unutarnju dinamiku, no u ovoj je sintezi to vješto izbjegnuto.

Djelo je u najvećoj mjeri pisano bez klasičnog znanstvenog aparata i fusnota koje ponekad znaju opterećivati tekst. Na kraju svakoga poglavlja nalazi se popis izvora i literature za pojedine teme, što može poslužiti zainteresiranom čitatelju u daljnjem istraživanju. Tekst je pisan pristupačnim stilom, što ga čini prikladnim i široj publici zainteresiranoj za povijesne teme, dok će znanstvenicima i studentima svakako biti nezaobila-

zno mjesto na početku svakoga istraživanja. Iako su različiti autori pojedinih poglavlja, pisano je u prilično sličnom okviru, što pridonosi kvaliteti, ali i lakoci čitanja.

Zaključno možemo reći kako sinteza *Prijelomna vremena – Hrvatske zemlje nakon 1918.* predstavlja zaista vrhunsko ostvarenje unutar kapitalne serije *Povijest Hrvata*. Uz pohvalu *Matici hrvatskoj* na pokretanju ovako značajne edicije, ostaje izraziti nadu kako će u najskorije vrijeme biti realizirana i dva sveska koja za sada nedostaju, što će upotpuniti i zakružiti priču.

Ivan Milec

Franko MIROŠEVIĆ: *Hrvatska seljačka stranka u Moslavini 1905.-1941.* (Zagreb: ITG digitalni tisak, 2021). 419 str. ISBN 978-953-7167-75-2.

ITG digitalni tisak iz Zagreba nakladnik je osobito vrijedne knjige koja po prvi put daje cjelovit pregled aktivnosti Radićeve i Mačekove Hrvatske seljačke stranke (HSS) u Moslavini s konkretnim podacima o zbivanjima i osobama s toga područja u razdoblju od 1905. do 1941. godine.

Knjiga se sastoji se od sedam poglavlja. Prvo je uvodno, koje je autor naslovio „Hrvatska pučka seljačka stranka u Moslavini 1905. – 1918.“ (7-26) i u njemu obrađuje nastanak i djelovanje HRSS-a navedenog kraja stavljajući u prvi plan značenje Stjepana Radića, koji je svojim političkim djelovanjem potaknuo buđenje širokih slojeva hrvatskog naroda. Autor je posvetio veliku pozornost izborima za Hrvatski sabor 1906., kada je u Moslavini za kotar Čazma kandidiran Radić, te se osvrnuo na zlo-

porabe za vrijeme izbora četiri godine poslije. Ovo poglavlje završava opisom prilika u Moslavini pred Prvi svjetski rat i u vrijeme rata te opisom obnove političkog života krajem rata.

Drugo poglavlje, „Razdoblje od 1919. do izbora 1923.“ (27-107), započinje opisom položaja Hrvata i HRSS-a u okvirima nove države, Kraljevine SHS, te od 20-ih godina 20. stoljeća u Moslavini prihvaćanje Radićeve politike i sudjelovanje moslavačkih seljaka u buni 1920. godine. U toj burnoj godini autor se opširno bavi i izborima za Ustavotvornu skupštinu na tom području, koji završavaju pobjedom HRSS-a na čelu sa Stjepanom Uroićem. Tu su detaljni opisi rezultata izbora u Bjelovarsko-križevačkoj županiji s brojem glasača i osvojenim postotcima pojedinih političkih stranaka te imenima izabranih zastupnika. Autor nezaobilazno opisuje Vidovdanski ustav i žandarmerijske progone u moslavačkom kraju te djelovanje i položaj HRSS-a tijekom 1922. godine. Opširno se bavi politički snažnim kotarima Kutina i Garešnica. Budući da je u to vrijeme značajna i Hrvatska stranka prava (HSP), autor se posebice bavi njenim odnosom prema HRSS-u. U opisu političkih prilika 1923. godine zanimljiv je dio poglavlja u kojem su istaknuti velika predizborna skupština u Moslavini, boravak i govor Stjepana Radića u Kutini te druge predizborne aktivnosti HRSS-a diljem Moslavine. Rezultati izbora te godine prikazani su tablično za kotareve Kutina, Čazma i Garešnica, cjelokupni rezultati u Bjelovarsko-križevačkoj županiji te sveukupni rezultati izbora u Moslavini.

Treće poglavlje, naslovljeno „HRSS u Moslavini 1923. – 1925.“ (108-146), na početku daje taktiku vodstva HRSS-a nakon provedenih izbora 1923. godine, a potom opširno razrađuje represiju nad protivnicima režima, upotrebu hrvatske zastave te zabranu prikupljanja miloda-

ra. Sljedeća je godine bila predizborna pa se autor opširno bavi zborovima HRSS-a provedenim diljem Moslavine te oblicima terora koje je provodila državna vlast u Hrvatskoj.

Četvrto poglavlje, „HRSS (HSS) u Moslavini 1925. – 1926.“ (147-198), počinje prikazom stanja u stranačkoj organizaciji te se potom bavi izborima za Narodnu skupštinu provedenim 8. veljače 1925. i njihovim rezultatima u kotarima Garešnica, Kutina i Čazma. Posebice su zanimljivo opisani velika pobjeda HRSS-a, ali i uhićenje Stjepana Radića, koji sklapa sporazum s radikalima, te isticanje dijela zastupnika HRSS-a koji su bili protiv tog sporazuma. To je i godina kada stranka izbacuje iz naziva pridjev „republikanska“ pa se javlja kao Hrvatska seljačka stranka (HSS), ali i godina koja je Radiću donijela slobodu te raskol u Hrvatskom seljačkom klubu.

U petom poglavlju, „HSS u Moslavini 1926. – 1929.“ (199-249), opisani su napadi pravaša Moslavine na sporazum HSS-a s radikalima i rezultate oblasnih izbora 1926. godine po već navedenim moslavačkim kotarima. Opširno je razrađeno razdoblje od oblasnih do parlamentarnih izbora 1927. godine u kojem je autor opisao agilno djelovanje Stjepana Radića u Garešnici i Velikim Zdencima, a potom tablično po kotarima dao iscrpno rezultate izbora provedenih 11. studenoga iste godine. Nezaobilazno je za autora u tom vremenskom razdoblju opisivanje tragičnog događaja u Narodnoj skupštini 1928. godine i provedba atentata na zastupnike HSS-a, koji je bolno odjeknuo u Moslavini, pa autor opširno opisuje sva daljnja zbivanja do smrti Stjepana Radića.

S uvođenjem diktature 1929. autor započinje šesto poglavlje, „HSS u Moslavini 1929. – 1935.“ (250-315), i to s posebnim odjekom u Moslavini. Djelovanje i stanje u stranci u proglašenoj Kraljevini

Jugoslaviji prikazani su kroz uspostavu lažnog parlamentarizma te izbore za Narodnu skupštinu 1931. godine. Autor se i ovdje služi tabličnim prikazom te iznosi rezultate izbora u kotarima Čazma, Kutina i Garešnica. Prividna obnova političkoga života prikazana je kroz osnivanje u Narodnoj skupštini režimske stranke Jugoslavenske radikalne seljačke stranke (JRSD), koja je osnovana u studenom 1931. i već sljedeće godine u Moslavini počinje osnivati svoje organizacije. Istodobno, autor opisuje protudržavne aktivnosti sve do 1934. godine. U ovom poglavlju se dotiče i suradnje HSS-a s ustašama, ali i neuspjele oporbene terorističke akcije u moslavačkom kraju. Budući da je Moslavina u fokusu autorovog opisivanja, istaknute su, radi boljeg razumijevanja djelovanja i rada HSS-a, socijalne karakteristike i gospodarski položaj seljaka tog kraja u razdoblju od 1929. do 1934. godine.

Sedmo i posljednje poglavlje „HSS u Moslavini od 1935. – 1941.“ (316-383) daje opći pogled prilika u Kraljevini Jugoslaviji i Moslavini do izbora 1935. godine. Potom se autor bavi izborima za Narodnu skupštinu 5. svibnja, dajući i za taj izbor tablični prikaz uspjeha HSS-a za kotare Moslavine, a potom opis političkih prilika u državi u toj godini, kao i rezultate općinskih izbora sljedeće godine. Budući da se ovo poglavlje bavi godinama uoči rata, opisani su još izbori provedeni krajem 1938. te prilike nakon izbora. Autor ističe značenje nove vlade u Banovini Hrvatskoj na čelu s vođom HSS-a Vladkom Mačekom, opisuje općinske izbore u Moslavini 1940. te strukturu organizacije HSS-a, a potom i aktivnosti komunista tog područja između dva rata. Ovo poglavlje završava zaključnim odjeljkom koji je autor nazvao „Ususret ratnim godinama“ i najavom dolaska Drugoga svjetskog rata, odnosno uspostavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

Knjiga ima „Sažetak“ napisan na hrvatskom jeziku. Tu su opširno navedeni i razrađeni „Izvori i literatura“ te „Popis kratica“ i „Kazalo imena“. Unutar teksta nižu se brojne fotografije, među kojima je mnogo onih koje do ovoga izdanja nisu dane na uvid hrvatskoj javnosti.

Autor dr. sc. Franko Mirošević u knjizi usporedno s poviješću Radićeve stranke opisuje i djelatnost drugih političkih stranaka u Moslavini te na taj način objašnjava što se događalo u stranačkom političkom životu na tom prostoru u određenom vremenu (od početka 19. stoljeća sve do početka Drugoga svjetskog rata). U knjizi se nalaze objektivni i cjeloviti odgovori jer je autor vrstan povjesničar koji se tijekom svog znanstvenog i istraživačkog rada bavio i nastavlja baviti proučavanjem političkih stranaka u Moslavini, ali i u Dalmaciji. Djelo je rezultat njegovog dugogodišnjeg istraživačkog rada pa je bogato dokumentirano arhivskim gradivom s uporištem u relevantnoj literaturi, koja je obilno korištena. Ova knjiga ukazuje na to da je autor proučavao paralelno arhivske/upravne dokumente s člancima u novinama, pa upravo taj pristup razrješava mnoge nepoznanice. Stoga je ova knjiga vrlo važno djelo o povijesti HSS-a, pa ju se može nazvati i *Povijest HSS-a* s posebnim osvrtom na Moslavinu. Budući da autor svojim pristupom istraživanju i opisivanju popunjava neke praznine u povijesti te stranke u cjelini, piše detaljno o pojedinim događajima i osobama, knjiga je cjelovita, a takvog djela na tu temu u hrvatskoj historiografiji nema.

Svojim sadržajem knjiga je prvenstveno namijenjena stručnoj, a zatim i široj čitalačkoj publici Moslavine, a osobito studentima i učenicima radi spoznaje važnosti svog kraja u hrvatskoj povijesti. S obzirom na to da prvi put obrađuje povijest HSS-a u točno određenom zemljopisnom području, koje ima

svoje posebne odlike, djelo je važno za razvijanje političke svijesti stanovništva koje u Moslavini živi, naročito zato jer je riječ o iscrpnoj cjelovitoj povijesti najstarije hrvatske političke stranke, koja je u međuratnom razdoblju imala posebnu važnost za obranu hrvatske posebnosti i kulture. Autor je u ovoj knjizi iznio tvrdnju da je već 1925. godine Hrvatska republikanska seljačka stanka (HRSS) prerasla u pokret, što je novina u hrvatskoj historiografiji jer se vjerovalo da se to dogodilo nekoliko godina kasnije.

Knjiga je pisana jasnim stilom kojim je autor minuciozno i savjesno opisao i obrazložio svaki događaj i činjenicu, cjelovito i dobro razloženo opisao te posebno istaknuo ne samo značenje HSS-a u Moslavini, već ga i stavio u kontekst povijesti HSS-a na razini države, ali i u kontekst ne samo političkih, nego i gospodarskih, kulturnih, općedruštvenih i socijalnih analiza, pa ova knjiga ima i interdisciplinarno obilježje. Sadržajno, knjiga može poslužiti i kao udžbenik studentima, povjesničarima te političarima, odnosno svima koje zanima zavičajna povijest. Stoga vjerujem da će ova knjiga kao sinteza povijesti HSS-a u Moslavini izazvati i potaknuti istraživanja i za ostala područja Hrvatske i otvoriti raspravu o novim pogledima na tu temu.

Veronika Završki

Vlatko SMILJANIĆ: *Čaruga - Životopis slavonskoga razbojnika Jovana Stanislavljevića 1897. – 1925.* (Zagreb: Despot infinitus d.o.o., 2020). 175 str. ISBN 978-953-8218-43-9.

Izdavačka kuća Despot infinitus objavila je 2020. knjigu hrvatskog povjesničara Vlatka Smiljančića pod naslovom

Čaruga - Životopis slavonskoga razbojnika Jovana Stanisavljevića 1897. – 1925. Knjiga predstavlja vrhunac autorova višegodišnjeg istraživanja i interesa za život toga poznatog međuratnog slavonskog razbojnika.

Kao povjesničar autor se do sada najvećim dijelom koncentrirao na dvije vrste tema. S jedne strane, bavio se hrvatskom političkom poviješću 20. st. napisavši knjigu i članke o Mari Matočec i Hrvatskoj seljačkoj stranci te našom modernom vojnom poviješću, pišući o Domovinskom ratu. S druge strane, predmet njegovog interesa je povijest obrazovanja i pedagogije u Hrvatskoj tijekom 19. i 20. stoljeća. Između tih dviju za autora važnih tema smjestio se njegov interes za Čarugu.

Ovom knjigom autor se uhvatio u koštac s biografijom Jove Stanisavljevića Čaruge, nastojeći je napisati na nov način temeljem arhivskih izvora i novina (prvenstveno osječki *Hrvatski list*). Autor je svjestan dosadašnjeg postojanja „mita“ o Čarugi kao svojevrsnom slavonskom Robinu Hoodu, ali on u knjizi ne podupire taj mit, već ga nastoji demantirati. Na taj način autor pokušava ovom knjigom učiniti odmak od romantičarskog načina na koji se Jovu Stanisavljevića Čarugu uglavnom prikazivalo u domaćoj historiografiji, književnosti, ali i u popularnoj kulturi tijekom 20. st. i našeg najnovijeg vremena.

Na tom tragu je i "Uvod" (9-12) ove knjige, u kojem je autor prikazao po njemu uglavnom pogrešan način dosadašnjeg pisanja o Čarugi te način na koji je sam želio napisati njegovu biografiju. Pritom iznosi i poteškoće na koje je nailazio u istraživanju o Čarugi za potrebe pisanja ove knjige. Svoj pothvat pisanja Čarugine biografije autor predstavlja u sedam poglavlja ove knjige.

Opis mjesta u kojem je 1897. rođen Jovo Stanisavljević Čaruga predmet je

prvog poglavlja "Slavonske Bare" (13-18). U njemu se daje prikaz zemljopisne lokacije, povijesti, gospodarskog života te nacionalnog sastava tog slavonskog sela (kod Orahovice). Porijeklo i etimologija prezimena Stanisavljević te nadimka Čaruga za obitelj Jove Stanisavljevića, pak, kratko se opisuju u drugom poglavlju "Stanisavljevići ili Čaruge" (19-20).

Premda nije precizirano, za treće poglavlje "Jovo Stanisavljević" (21-76) možemo reći da se sastoji od dva dijela. Njegov manji dio čini autorovo upoznavanje čitatelja s biografskim činjenicama o Jovi Stanisavljeviću prije no što je kao Čaruga postao poznati razbojnik. U tom se pogledu opisuju njegova obiteljska pozadina i situacija te školovanje do odlaska u Prvi svjetski rat 1915. kao austrougarski vojnik. Isto tako se opisuju njegova ratna služba u austrougarskoj vojsci od kratkog boravka na bojištu u Bukovini do njegova dezerterstva 1916. i života kao dezertera u Slavoniji do kraja rata i sloma Austro-Ugarske 1918. godine.

Veći dio trećeg poglavlja čini opis historiografski najzanimljivijeg razdoblja života Jove Stanisavljevića Čaruge, koje je od 1920. do 1923. bilo obilježeno njegovim razbojništvom u Slavoniji. Ono seže od opisa okolnosti pod kojima je on 1920. postao članom grupe zelenog kadra zvane Kolo gorskih tića, pod vodstvom Bože Matijevića, do vremena kada je sam Čaruga bio vođa nove razbojničke bande (1920. – 1923.). U tom kontekstu opisuju se poznata i glavna razbojnička djela i zločini (prvenstveno u Slavoniji) Kola gorskih tića u vrijeme dok je njime zapovijedao Matijević do svoje pogibije 1920. te Čaruga do svojeg uhićenja krajem 1923. godine. Autor u ovom poglavlju također prati ustroj i dinamiku zbivanja i neslaganja unutar te razbojničke bande pod vodstvom Matijevića i Čaruge. Isto tako autor u trećem

poglavlju prati i zbivanja u tadašnjem Čaruginom privatnom životu glede njegovog zdravlja (bolovao od sifilisa), ljubavnog života te neuspjelog pokušaja da ostvari privid normalnog života pod lažnim identitetom vojnog liferanta Nikole Drezgića u Vinkovcima. Kao završetak ovog poglavlja autor opisuje okolnosti koje su krajem 1923. dovele do uhićenja Čaruge u Vinkovcima i njegova odvođenja u pritvor u Osijek.

Sudski postupak protiv Čaruge i njegovih razbojničkih sudrugova koji se održao tijekom 1924. u Osijeku i privukao veliku pažnju tadašnje domaće javnosti predmet je četvrtog poglavlja "Sudski proces" (77-124). U njemu autor, oslanjajući se na arhivske izvore iz Državnog arhiva u Osijeku i osječkih novina *Hrvatski list*, precizno po danima rasprave (njih 20) prati suđenje Čarugi i drugim suoptuženicima iz njegove razbojničke bande. U sklopu toga daje uvid u okolnosti razbojstava i zločina koja su im se stajala na teret te kako su njih kroz svoja svjedočenja vidjeli sami optuženici, njihove žrtve, odvjetnici optuženih i predstavnici vlasti. U ovom poglavlju autor u cijelosti donosi i tekstove završnih govora odvjetnika glavnine optuženih pripadnika Čarugine razbojničke bande.

Glavninu petog poglavlja "Presuda" (125-141) čini tekst presude od 21. lipnja 1924. putem koje je Čarugu i ostale suoptuženike osječki sud osudio na smrt (Čaruga, Pavao Prpić Veliki) ili duge zatvorske kazne. Ostatok ovog poglavlja čini opis velikog interesa tadašnje domaće javnosti za izricanje ove presude te opis držanja Čaruge i drugih suoptuženika pri njezinom izricanju. Kao zamjerka ovom poglavlju može se navesti za tipak na njegovom početku gdje se kao godina donošenja ove presude pogrešno navodi 1925., a ne 1924. godina.

Držanje Čaruge u osječkom pritvoru nakon presude te neuspješno nasto-

janje njegovog odvjetnika da mu pravno pomogne putem žalbi na više sudske instance tijekom 1924. predmet su šestog poglavlja "Između presude i osude" (143-147). Uzevši posljednje Čarugine riječi kao naslov sedmog poglavlja "Zbogom narode, Čaruga putuje" (148 - 152), autor u njemu prikazuje posljednje trenutke života te smaknuće Čaruge i Pavla Prpića Velikog 27. veljače 1925. u Osijeku.

Nakon "Zaključka" (153-156) na kraju knjige nalaze se još popis korištenih izvora i literature (157-161), kazalo osoba (162-167) i kazalo toponima (168-171). Zatim slijede četiri kratke recenzije ove knjige koje su napisala četvorica uglednih hrvatskih povjesničara (172-174) te kratka biografija autora knjige (175). Knjiga ne sadrži posebne dodatke i priloge koji bi bili organizirani i prikazani kao cjelina. Međutim, u sklopu svih poglavlja knjige nalaze se preslike raznih dokumenata, karti, fotografija, crteža koje je autor preuzeo iz Državnog arhiva Osijek, novina *Hrvatski list*, literature i s interneta. Na taj način je autor dodatno sadržajno obogatio ovu knjigu.

Namjera autora knjige bila je na objektivnan način izraditi biografiju Jove Stanisavljevića Čaruge lišenu dosadašnjih zabluda o njemu, proizašlih iz usmene predaje i popularne kulture. Objektivnost knjige proizlazi iz činjenice da se autor pri njezinu pisanju najvećim dijelom oslonio na arhivsko gradivo i tadašnje hrvatsko novinstvo. To ne znači da ova knjiga zbog toga gubi na zanimljivosti u smislu eventualnog suhoparnog nizanja činjenica o životu i razbojništvu Čaruge. U njoj je autor na uravnotežen način prikazao zbilju Čarugina života i kriminalnog djelovanja, koji su obilježili nekoliko prvih poslijeratnih godina u Slavoniji u doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u smislu jedne privremene kriminalne senzacije.

Time je autor uspješno pokazao da je Čaruga bio isključivo opasni lokalni razbojnik, a ne nešto više od toga u smislu nekakva zaštitnika sirotinje ili slavonskog Robina Hooda.

Domagoj Đerek

Xavier BOUGAREL: *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021). 294 str. ISBN 978-9926-477-13-4.

Ova knjiga je bosanski prijevod djela Xaviera Bougarela o 13. SS gorskoj diviziji „Handžar“, koje je izvorno objavljeno na francuskom jeziku 2020. godine. Bougarel je prethodno objavio niz djela koje se bave različitim aspektima bosanskohercegovačke povijesti.

Navedena SS-divizija najvećim je dijelom bila popunjena bosanskohercegovačkim muslimanima, a njezino ustrojavanje započelo je tijekom 1943. godine. Nakon prikupljanja ljudstva za popunjavanje divizije, ono je upućeno na izobrazbu u Francusku, a zatim u Njemačku. Početkom 1944. divizija se vratila u Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) i zaposjela područje sjeveroistočne Bosne. Tijekom rujna i listopada 1944. bila je zahvaćena rasulom, odnosno bijegom znatnog broja pripadnika. Nakon toga dijelovi te divizije nastavili su djelovati do kraja rata, ali oni više nisu imali ulogu koja je toj divizija bila izvorno povjerena, odnosno da bude važan čimbenik u suzbijanju partizana na području Bosne i Hercegovine.

Autor u „Uvodu“ (str. 17-24) objašnjava kako se prihvatio istraživanja i pisanja o navedenoj SS-diviziji. Ona je i na zapadu bila tema različitih djela, pri

čemu je nerijetko sagledavana u okviru odnosa njemačkog nacionalsocijalizma i islama. Ovo je bilo povezano i s jeruzalemskim muftijom Aminom al-Huseinijem, koji je tijekom Drugoga svjetskoga rata surađivao s nacističkim režimom. Zaista je al-Huseini bio povezan i s osnivanjem i djelovanjem „Handžar“ divizije. No, kako objašnjava Bougarel, on osobno je tijekom svoga istraživanja došao do spoznaje da, iako osnivanje navedene divizije treba promatrati u okviru nacističkih planova za pridobivanje islamskog svijeta, kada je riječ o većini pripadnika „Handžar“ divizije možda više u obzir treba uzeti činjenicu da su oni bili skromni bosanski seljaci, osim što su bili i muslimani.

Dakle, najveći dio pripadnika „Handžar“ divizije nisu bili fanatizirani ideološko-vjerski ratnici, svojevrsan spoj nacističke ideologije i islama, nego njihovo pristupanje toj diviziji treba sagledati u slojevitom vojno-političkim, ali i društveno-gospodarskim okolnostima Drugoga svjetskoga rata na području Bosne i Hercegovine. Zato i Bougarel ističe da njegova knjiga ima težnju biti „društvena povijest“ navedene SS-divizije.

U prvom poglavlju pod naslovom „Kolaboracionizam bez uvjerenja?“ (str. 25-79) autor sažeto, ali ističući sve važnije događaje i čimbenike, prikazuje tijek Drugoga svjetskoga rata na području Bosne i Hercegovine. Nakon toga objašnjava postupno jačanje različitih njemačkih čimbenika u NDH, pri čemu, uz njemačke diplomatske predstavnike i njemačku vojsku, svoju obavještajnu i redarstvenu mrežu na tom području sve više širi i SS. Takva mreža SS-a u NDH bit će i važan čimbenik za osnivanje 13. SS-divizije.

Nakon toga Bougarel objašnjava glavne društvene i političke značajke muslimana u Bosni i Hercegovini u razdoblju austro-ugarske uprave i prve ju-

goslavenske države, kao i razloge zašto bosanskohercegovački muslimani slom Kraljevine Jugoslavije, dolazak njemačke vojske i uspostavu vlasti NDH nisu prihvatili s odbojnošću.

No, navedeno se ubrzo mijenja, kada zbog državnog terora NDH nad srpskim stanovništvom u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine izbi-ja ustanak, a zatim nerijetko upravo muslimansko stanovništvo stradava u osvetama ustanika ili mora izbjeci iz svojih domova. U takvim okolnostima nastaju muslimanske „rezolucije“ u kojima se osuđuje ustaško nasilje i bezvlade, pri čemu Bougarel slojevito raščlanjuje uzroke nastanka, sadržaj i ciljeve tih „rezolucija“. Druga posljedica ustanka i rata na bosanskohercegovačkom području je nastanak muslimanskih naoružanih jedinica, prije svega onih u sjeveroistočnoj Bosni pod zapovjedništvom Muhameda Hadžiefendića. One su bile dio domobranstva NDH, ali su bile specifične zbog potpunosti muslimanima i relativne samostalnosti u djelovanju.

Posebnu pažnju Bougarel posvećuje memorandumu što ga je muslimanski „Narodni odbor“ 1. studenoga 1942. uputio Adolfu Hitleru. U tom dokumentu predlaže se stvaranje autonomne „župe Bosne“ koja bi bila pod njemačkom upravom, štoviše predlaže se i podjela Bosne i Hercegovine između NDH, Kraljevine Italije i Crne Gore, kako bi u sastavu „župe Bosne“ ostala teritorija većinski naseljena „Bošnjacima“, odnosno muslimanima. Kako objašnjava Bougarel, navedeni memorandum privlačio je pažnju povjesničara i mnogi taj dokument smatraju uvodom u osnivanje 13. SS divizije. No, Bougarel upozorava da nije moguće točno ustanoviti tko su autori navedenog memoranduma. Osim toga, memorandum svojim sadržajem, odnosno naglašenom težnjom da se uklopi u nacističku ideologiju, zapravo odudara od razmišljanja bosanskoher-

cegovačkih muslimanskih elita toga razdoblja. Bougarel iznosi pretpostavku da je memorandum možda sastavio Suljaga Salihagić, prije rata prosrpski orijentiran muslimanski političar. Također, Bougarel upozorava kako nema dokaza da je upravo spomenuti memorandum utjecao na odluku Berlina da osnuje SS-diviziju popunjenu bosanskohercegovačkim muslimanima.

Kada je riječ o visokim njemačkim predstavnicima, Hitleru i vođi SS-a Heinrichu Himmleru, oni su s jedne strane fascinirani islamom kao „ratničkom religijom“, a također se u Berlinu smatralo da bosanskohercegovački muslimani mogu imati ulogu nacističkog „mosta“ prema islamskom (arapskom) svijetu. No, pri osnivanju „Handžar“ divizije njemački predstavnici pred očima imaju i tradiciju bosanskohercegovačkih pukovnija austro-ugarske vojske koje su se borile u Prvom svjetskom ratu, kao i praktični potrebu ustrojavanja snaga koje će u NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini, suzbiti partizanski pokret.

Kada Nijemci, odnosno SS, tijekom 1943. kreću u ustrojavanje divizije, prvi je korak bio prikupljanje potrebnog ljudstva. No, to je stvorilo sumnju kod visokih predstavnika NDH, koji su se bojali da bi SS-divizija uglavnom popunjena muslimanima mogla ojačati muslimanski partikularizam. Ipak, kako objašnjava Bougarel, uz određenja „skretanja“ pojedinih njemačkih predstavnika, glavni smjer politike Berlina nikada nije bio eventualno „izdvajanje“ Bosne i Hercegovine iz NDH, odnosno njezina „autonomija“ u odnosu na tadašnji Zagreb.

Posebnu pažnju Bougarel posvećuje držanju muslimanskih svjetovnih i vjerskih uglednika i njihovom stajalištu prema ustrojavanju i djelovanju „Handžar“ divizije. Ti muslimanski predstavnici s jedne su strane nezadovoljni vlastima NDH koje ih nisu u stanju zaštititi

u teškim ratnim okolnostima, pri čemu se posebno mislilo na stradanje muslimanskog stanovništva od četnika. Zato su muslimanski predstavnici jednim dijelom spremni pružiti potporu ustrojanju „Handžar“ divizije, kao snage koja će zaštititi muslimansko stanovništvo. No, i tu slijede razočaranja – ljudstvo te divizije napušta Bosnu i odlazi na izobrazbu u Francusku, kasnije Njemačku, pa muslimanski predstavnici smatraju da su odlaskom tih muškaraca muslimani ostali nezaštićeni. Kasnije, kada se „Handžar“ divizija početkom 1944. vraća u sjeveroistočnu Bosnu, ona će razviti suradnju s mjesnim četničkim snagama, što ponovno izaziva nezadovoljstvo muslimanskih krugova.

U drugom poglavlju knjige, pod naslovom „Stupiti u Waffen-SS i istupiti iz nje“ (str. 81-129), Bougarel raščlanjuje sastav divizije. Njezini časnici i dočasnici bili su najvećim dijelom Nijemci, kako oni iz Reicha, tako i pripadnici Njemačke narodne skupine u NDH, pri čemu su ovi drugi bili važni zbog poznavanja jezika, odnosno sposobnosti komunikacije s ljudstvom.

Kada je riječ o vojnicima, oni su najvećim dijelom bili muslimani iz različitih dijelova Bosne, ali dijelom i muslimani iz Sandžaka. Divizija je trebala biti popunjena dobrovoljcima, ali Bougarel prikazuje kako je to bilo teško ostvariti. Osim dijela dobrovoljaca, mnogi muslimani su dodijeljeni u SS-diviziju iz postrojbi NDH, a mnogi su, primjerice iz Sandžaka, i prisilno unovačeni u tu diviziju. Bitan izvor ljudstva bile su i muslimanske izbjeglice koji su u ratnim zbivanjima napustili svoje domove. Neki su se priključili privučeni promidžbom SS-a da će, oni osobno kao i njihove obitelji, pristupanjem diviziji biti materijalno zbrinuti. No, opisani sastav divizije do vodi i do napetosti u njezinim redovima. Pojedini njemački SS-časnici udijeljeni u „Handžar“ diviziju smatraju to nekom

vrstom „degradacije“ u odnosu na službu u „germanskim“ SS-postrojbama; pripadnici Njemačke narodne skupine, važni zbog neposredne komunikacije s vojnicima, nerijetko su grubo prema muslimanskom ljudstvu. Sve se ovo događa unatoč tome što je vođa SS-a Himmler izričito odredio da se prema muslimanskim pripadnicima divizije, upravo zbog njihovog podrijetla i vjere, mora odnositi s punim poštovanjem.

Upravo u kontekstu opisanih napetosti, odnosno ponekad grubog držanja prema muslimanskim pripadnicima divizije, Bougarel sagledava u historiografiji i publicistici poznatu pobunu koja je sredinom rujna 1943. izbila u pionirskom bataljunu divizije koji je bio na izobrazbi u Villefranche-de-Rouergueu. Bougarel ocjenjuje da je ta pobuna važna za povijest Handžar divizije ne zato što predstavlja „herojski čin antifašističkog otpora“, nego puno više zato što ocrta opisane napetosti i nezadovoljstvo muslimanskih vojnika postupkom neposrednih nadređenih. Bougarel ocjenjuje da nema pouzdanih izvora koji bi potvrdili da je pobuna imala jasnu političku, odnosno protuosovinsku pozadinu.

Nakon pobune u Francuskoj, divizija je nastavila izobrazbu u Neuhammeru u Njemačkoj. Zapravo su uvjeti života pripadnika divizije popravljeni, te je nastavljena njihova izobrazba. Tako divizija po povratku u NDH početkom 1944. ostavlja dojam disciplinirane i dobro opremljene postrojbe. Tijekom 1944., nakon raspoređivanja u sjeveroistočnoj Bosni, divizija trpi gubitke u borbama s partizanima, ali oni nisu pretjerano visoki. No, Bougarel upozorava na jedan čimbenik koji je, djelomično, vodio do slabljenja borbenog morala u redovima divizije. Naime, još prilikom novačenja dobrovoljaca za diviziju, SS im je obećavao da će financijski i materijalno osigurati i te dobrovoljce i njihove obitelji. Štoviše, bilo je predviđeno da će pripad-

nici divizije primati plaću i od NDH i od Njemačke. No, NDH uskraćuje isplatu plaća pripadnicima „Handžar“ divizije, iako je nastavlja isplaćivati vojnim obveznicima NDH koji služe u drugim njemačkim („legionarskim“) postrojbama. Osim toga, u kaotičnim ratnim uvjetima koji vladaju u NDH, za SS je teško sustavno provesti osiguranje financijske i materijalne pomoći za obitelji pripadnika „Handžar“ divizije. Ovo je, jednim dijelom, nesumnjivo slabilo borbenu moral pripadnika te divizije.

U rujnu i listopadu 1944. dolazi do rasula „Handžar“ divizije u sjeveroistočnoj Bosni, što Bougarel opširno analizira. Mislim da je tu ipak trebalo spomenuti i poziv maršala Tita „zavedenim slugama okupatora“ od 30. kolovoza 1944. da do 15. rujna prijeđu na stranu Narodnooslobodilačke vojske, koji je u navedenom razdoblju izazvao rasulo u brojnim postrojbama domobranstva, ali i u njemačkim postrojbama koje su bile popunjene vojnim obveznicima NDH. Ipak, samo je dio pripadnika „Handžar“ divizije pristupio partizanima, a neki su se priključili i postrojbama NDH. Nakon rasula, divizija, odnosno njezini dijelovi, nastavili su u posljednjim mjesecima rata djelovati u sjevernim dijelovima NDH, kao i u Mađarskoj.

U trećem poglavlju, „Islam, pogodna religija?“ (str. 131-161), Bougarel se osvrće na mišljenje SS-vođe Heinricha Himmlera, koji je islam smatrao „pogodnom“ vjerom, što je i dovelo do ustrojanja „Handžar“ divizije. Kako upozorava Bougarel, u kasnijim radovima koji su se bavili tom divizijom, često je isticano da je upravo islam glavni čimbenik njezinog osnivanja i djelovanja. Nasuprot tome, Bougarel slojevitije prikazuje „vezu“ islama i nacionalsocijalizma koja je „ostvarena“, ili je trebala biti ostvarena, kroz „Handžar“ diviziju. Upozorava da je pri promidžbenim pozivima muslimanima da pristupe divizije naglasak

bio na tome da će pristupanjem pomoći osiguranje mira u Bosni i Hercegovini, a za sebe i svoje obitelji osigurati materijalnu sigurnost. Nasuprot tome, promidžbeni pozivi koji se pozivaju na islam također su postojali, ali su bili slabije zastupljeni.

Posebna pažnju u ovom poglavlju posvećena je imamima u „Handžar“ diviziji. Oni su trebali biti dušobrižnici, ali su također trebali vršiti i ideološki-politički utjecaj na ljudstvo. Bougarel opisuje kako su pojedini imami završili u redovima divizije, kao i koliko su neki među njima prihvatili nacionalsocijalističku ideologiju.

U četvrtom poglavlju, „Od borbe protiv partizana do Holokausta“ (str. 163-203), opisano je kako je „Handžar“ divizija vodila borbe protiv partizana, odnosno kako je suzbijala Narodnooslobodilački pokret. Bougarel ovo sagledava u širem okviru njemačkog suzbijanja jugoslavenskih partizana, koji je opet bio pod utjecajem njemačkih borbi protiv partizana u Sovjetskom Savezu. Tako Bougarel opširno raščlanjuje kako je „Handžar“ divizija vršila represalije nad civilnim stanovništvom koje je sumnjivano za suradnju s partizanima. Nakon povratka divizije u NDH, odnosno dolaska na područje Vinkovaca, njezini su pripadnici likvidirali stanovnike u nekoliko srijemskih sela, a nakon što je divizija prešla rijeku Savu i ušla u sjeveroistočnu Bosnu na sličan su način stradala brojna sela na tom području. Na temelju dostupnih podataka može se procijeniti da je u ovim represalijama stradalo oko 500 osoba u Srijemu i oko 1800 u sjeveroistočnoj Bosni. Velikim dijelom su žrtve navedenih stradanja bili Srbi. Ipak, oni ne stradavaju zbog svoje nacionalne pripadnosti, nego zato što ih se sumnjiči za suradnju s Narodnooslobodilačkim pokretom. Osim toga, „Handžar“ divizija je sa svoga područja djelovanja u različite sabirne logore deportirala oko 5000

osoba, a provodila je i druge represivne mjere.

Posebnu pažnju Bougarel posvećuje nasilju „Handžar“ divizije nad Židovima. Zapravo su vlasti NDH deportirale Židove iz sjeveroistočne Bosne u sabirne logore prije nego je ta divizija i osnovana. Ipak, nakon dolaska „Handžar“ divizije na navedeno područje, ona je posebno pažnju posvetila otkrivanju, hvatanju i likvidiranju malobrojnih Židova koji su se i dalje nalazili na tom području. Među tim Židovima bilo je razmjerno mnogo liječnika i ljekarnika, koje su vlasti NDH izuzele iz deportacija, ili su se u međuvremenu priključili partizanima, da bi konačno pali kao žrtve „Handžar“ divizije.

Nasuprot prethodnom poglavlju, u kojem je opisano nasilje koje je primjenjivala „Handžar“ divizija, u petom poglavlju, „SS-ovci na selu“ (str. 205-263), opisane su upravne, političko-promidžbene i gospodarske mjere koje je ta divizija provodila u sjeveroistočnoj Bosni, odnosno bosanskoj Posavini i Semberiji tijekom 1944. godine. „Handžar“ divizija je u ožujku te godine izradila opširne smjernice kojima je trebalo osigurati mir na njezinom području djelovanja. Te su smjernice obuhvaćale puno šire mjere od isključivo vojnih. U njima je predviđeno da će na području djelovanja divizije ona uređivati mjesnu upravu, da će mjesno stanovništvo, prije svega muslimansko, mobilizirati u svoje redove, da će ustrojavati mjesne postrojbe koje će štiti svoj kraj od partizana, ali da će divizija također djelovati na gospodarskom području, posebno kada je riječ o iskorištavanju poljoprivrednih izvora sjeveroistočne Bosne.

Iako su do početka 1944. oružane snage NDH, pa i njezine upravne vlasti, već bile podređene njemačkoj vojsci, širina mjera koje je, u skladu sa spomenutim smjernicama, provodila „Han-

džar“ divizija, kao i njezino uplitanje u djelovanje uprave NDH, dodatno su povećali nepovjerenje NDH prema toj postrojbi. Usto Bougarel opisuje cijeli koloplet događaja i odnosa koji su se na području djelovanja „Handžar“ divizije razvijali između nje i mjesnih četničkih snaga, kao i jedinica takozvanog „zelenog kadra“, čiji su redovi bili popunjeni muslimanima. „Zeleni kadar“ je načelno bio dio oružanih snaga NDH, ali su u stvarnosti njegove postrojbe zadržavale znatnu samostalnost u djelovanju.

U ovom je poglavlju pažnja posvećena i gospodarskom djelovanju „Handžar“ divizije, njezinoj djelatnosti na organizaciji poljoprivredne proizvodnje i pokušajima da nadzire žetvu tijekom 1944. godine, što ju je dovelo u nove sukobe s vlastima NDH. Posebnu pažnju Bougarel posvećuje zanimljivom pitanju šljiva, važnoga bosanskog izvoznog proizvoda još od austro-ugarskog razdoblja. I nakon proglašenja NDH bosanske šljive čine značajan dio njezinog izvoza u Njemački Reich, a nakon dolaska „Handžar“ divizije u sjeveroistočnu Bosnu ona teži proizvodnju i prodaju šljiva staviti pod svoj nadzor.

Zatim slijedi „Zaključak“ (str. 265-273) u kojem Bougarel prikazuje kakva je bila sudbina pripadnika „Handžar“ divizije nakon Drugoga svjetskoga rata, kao i kakvo je mjesto ta divizija imala u „kolektivnom sjećanju“, kako za vrijeme komunističke Jugoslavije, tako i nakon njezinog raspada.

Bougarelova knjiga temelji se na arhivskom istraživanju provedenom, među ostalim, u njemačkim arhivima, raznim arhivima u Bosni i Hercegovini i Srbiji, kao i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Bougarel je također koristio opširnu literaturu, te citira cijeli niz djela o Narodnooslobodilačkom ratu iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, kao i brojna djela bosanskohercego-

vačke, hrvatske i srpske historiografije i publicistike koja su nastala tijekom i nakon 1990-ih. Nesumnjivo, riječ je o vrlo opširnom i temeljitom istraživanju. Istovremeno je knjiga napisana vrlo zanimljivo. U vezi s ovime treba spomenuti i Almiru Drino, koja je knjigu vrlo lijepo, „pitko“, prevela s francuskog na bosanski jezik.

Osim što je ova knjiga, s cijelim nizom zanimljivih podataka i razmatranja, prikazala „društvenu povijest“ 13. SS-divizije sa svim posebnostima te postrojbe, ona svojim pristupom, odmjerenošću i dobrom argumentacijom predstavlja vrijedan doprinos slojevitijem razumijevanju Drugoga svjetskoga rata u Bosni i Hercegovini.

Nikica Barić

Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem *Pad Beograda 1521. godine i njegove posljedice za hrvatski povijesni prostor*, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 22. studenoga 2021.

U prostorijama Hrvatskog katoličkog sveučilišta, koje je jedan od organizatora zajedno s Hrvatskim institutom za povijest, a pod pokroviteljstvom Beogradske nadbiskupije, održao se 22. studenog 2021. godine znanstveni skup naziva *Pad Beograda 1521. godine i njegove posljedice za hrvatski povijesni prostor*. 500. obljetnica tog prijelomnog povijesnog događaja bila je poticaj na organiziranje konferencije s međunarodnim sudjelovanjem na kojoj je izlagalo 12 znanstvenika. Skup je bio podijeljen u četiri sekcije, a izlagači su imali priliku progovoriti o vojnim, političkim i druš-

tvenim temama vezanim uz pad Beograda 1521. godine.

Nakon uvodnih riječi i pozdravnih govora organizatora uslijedilo je plebarno izlaganje Borislava Grgina *Hrvatske zemlje u desetljeću do pada Beograda 1521. godine*. Usmjeravajući pažnju na uloge kraljeva Vladislava II. (1490. – 1516.) i Ludovika II. Jagelovića (1516. – 1526.) u obrambenim priprema i organizaciji obrane hrvatskih zemalja koje su se našle pred sve sustavnijim napadima osmanske vojske, autor je ocrtao brojne segmente povijesnog razvoja hrvatskih zemalja u jednom širem kontekstu do pada Beograda 1521. godine. Prvu sekciju, pod nazivom *Izvjestaji i percepcije opsade Beograda 1521. godine*, koju je moderirao Hrvoje Kekez, otvorio je Krešimir Kužić izlaganjem *Mletačka izvješća i dojave o padu Beograda 1521. godine*. Analizirajući informacije, to jest izvješća i dojave obavještajnog djelovanja Venecije o ratnim priprema Osmanlija za osvajanje Beograda, ali i dokumente ugarske strane, Kužić je zaključio kako slučaj Beograda nije izravno ugrožavao mletačke interese, što je onda rezultiralo i time da se Ugarskoj pomogne u onolikoj mjeri da se ne otkrije njihova uloga. Slijedilo je izlaganje Dina Mujadževića *Pad Beograda 1521.: osmanski ciljevi i ideologija osvajanja* koje se temeljilo na historiografskoj literaturi i osmanskim kronikama. Autor je pružio prikaz osmanskog pogleda na osvajanje Beograda s naglaskom na ratne ciljeve i ulogu ideologije u početku vladavine Sulejmana Zakonodavca, kojemu je osvajanje poslužilo kako bi se legitimirao kao novi sultan na osmanskome prijestolju. Treće, a ujedno i posljednje izlaganje prve sekcije održao je Stanko Andrić pod nazivom *Franjo Zay i njegov opis pada Beograda 1521.* Autor je analizirao nepotpuni spis (pronađen u ostavštini Antuna Vrančića) o osmanskoj opsadi i osvajanju Beograda što ga je sastavio 1535.

godine Franjo Zay, potomak plemićke obitelji iz Vukovske županije koji je obnašao različite dužnosti na kraljevskim dvorovima. Osim što je iznio biografske podatke Franje Zayja te prikazao njegov spis, Andrić je na kraju izlaganja uputio i na projekt prevođenja Zayjevih historio-grafskih spisa na hrvatski jezik.

Druga sekcija, *Vojni i politički aspekti pada Beograda*, pod moderatorstvom Vedrana Klaužera, započela je predavanjem Emira Filipovića. U svom izlaganju *Osmanski pokušaji osvajanja Beograda tijekom 15. stoljeća* Filipović je, koristeći se diplomatskim i narativnim vrelima, napravio sustavan pregled osmanskih pokušaja osvajanja Beograda tijekom 15. stoljeća. Osim dviju velikih opsada 1440. i 1456., autor se dotakao i manje značajnih sukoba koji su oslabili obranu Beograda te time pripremili put konačnom padu 1521. godine. Osim političke i vojne povijesti sukoba u 15. stoljeću prikazan je i narativ percepcije Beograda kao *vrata* Ugarske i *predziđa* kršćanske obrane. Tamás Pálosfalvi održao je posljednje predavanje druge sekcije koje se bavi osmanskom opsadom Beograda, ali iz perspektive dviju prethodnih opsada 1440. i 1456. godine. Izlaganje *The Siege of Belgrade in 1521*. zapravo je odgovor zašto je Beograd pao 1521. godine, a zašto su prethodna dva pokušaja propala. Usporedbom različitosti razvoja Osmanskog Carstva i Ugarskog Kraljevstva te time i promjena u njihovim strateškim opcijama, autor zaključuje kako je došlo do vojnog i ekonomskog jačanja Osmanlija, a onda i teritorijalnog širenja, čemu je zapravo pad Beograda 1521. godine bio logičan slijed.

Posljedice pada Beograda na državnoj i lokalnoj razini (I) naziv je treće sekcije, koju je moderirao Tomislav Matić. Sekciju je otvorio Szabolcs Varga izlaganjem *From Belgrade to Mohács. The Attempts of the Royal Court to Organise the Military Defence System*. Varga je analizom voj-

ne reforme u Ugarskom Kraljevstvom nakon pada Beograda pokazao da ista nije bila uzaludna. Naime, iako je izgubljena bitka na Mohačkom polju, napori vojnog vodstva Ugarske pokazali su da Osmanlije nisu s lakoćom osvajali teritorije, dok je novi sustav obrane nekoliko desetljeća kasnije štiti preostale dijelove Kraljevstva. Krešimir Regan i Dubravka Latinčić izlagali su na temu *Protuosmanski obrambeni sustav Zagrebačke županije u XVI. st. Od pada Beograda 1521. do bitke kraj Siska 1593*. Slično kao i u prethodnom izlaganju, autori su analizirali protuosmanski sustav obrane, ali kroz izgradnju i razvoj utvrda na području Zagrebačke županije u 16. stoljeću. *Na granici Kraljevstva. Plemstvo Požeške, Vukovske i Srijemske županije u razdoblju nakon pada Beograda 1521. godine* izlaganje je koje su pripremili Marija Karbić i Petar Seletković. Pokazavši da osim ranije etabliranih velikaša s područja Požeške, Vukovske i Srijemske županije dužnosti u obrambenom sustavu obavljaju i pripadnici srednjih i nižih slojeva plemstva, ali i pripadnici elite doseljenih Srba, autori su konstatirali kako su aktivne službe na pograničju u jasnoj korelaciji s društvenim usponom i stjecanjem posjeda.

Četvrtu, ujedno i posljednju, sekciju ovoga znanstvenog simpozija naslova *Posljedice pada Beograda na državnoj i lokalnoj razini (II)*, pod moderatorstvom Marije Karbić, započeo je izlagač Neven Isailović s temom *Iskustva ratovanja na granici – pad Beograda (1521.) i pad južne Hrvatske (1522.-1523.)*. Isailović je, opisujući tijek pograničnog ratovanja između Osmanskog Carstva i Ugarskog Kraljevstva, pokazao kako je pad Beograda u osmanske ruke utjecao na ishode Mohačke bitke 1526. godine, što je onda imalo dugoročne posljedice za hrvatske zemlje. Uslijedilo je izlaganje Bruna Škrebline naslova *Pad Beograda 1521. i srednjovjekovni Zagreb* u kojem

je autor, na temelju sudskih spisa i zemljišnih knjiga, analizirao posljedice pada Beograda na prostor Zagreba, uspoređujući ga s ranijim prodorima osmanske vojske na područje hrvatskih zemalja. Osim toga, Škreblin se dotakao i društvenih veza u 15. i početkom 16. stoljeća između zagrebačkog Kaptola, odnosa Gradeca i Beograda. *Zagrebački kaptol i protuosmanska obrana početkom 16. stoljeća – srednjovjekovna država na zalasku* posljednje je izlaganje skupa, u kojem je Petra Vručina obradila širi kontekst osmanskih osvajanja i organiziranja protuosmanske obrane u doba pada Beograda. Na primjeru Zagrebačkog kaptola autorica je pokazala kako je početkom 16. stoljeća kaptol samostalno organizirao obranu, što će se promijeniti u drugoj polovici stoljeća.

Ovaj znanstveni skup pokazao je kako je povijesni događaj poput osmanskog osvajanja Beograda 1521. godine imao široke i dalekosežne reperkusije za hrvatski povijesni prostor, a čime se onda i geostrateška, društvena i politička situacija u srednjoj i jugoistočnoj Europi iz temelja promijenila. Produbiti znanje o ovome povijesnom događaju, ostvariti znanstveni napredak i stvoriti temelj za daljnja istraživanja, bili su ciljevi znanstvenog i organizacijskog odbora ovoga skupa. Ako uzmemo u obzir teme i zaključke ovih izlaganja, može se reći kako su ciljevi ostvareni, a objavljivanje zbornika skupa bio bi još jedan vrijedan doprinos historiografiji, a onda i široj znanstvenoj zajednici.

Ante Matusko